baltos lankos duografija

Alan Posener

STALIN ROOSEVELT

3

Alan Posener

Stalin / Roosevelt

Iš vokiečių kalbos
vertė Raivydas Augys

baltos lankos

Diese Publikation erscheint mit Unterstützung
des Inter Nationes Förderungsprogramms für die Übersetzung
deutscher Bücher in eine Fremdsprache

Knygos leidimą parėmė Vokiškų knygų vertimo programa
Inter Nationes

Redaktorė Danutė Petrauskienė
Dailininkas Kęstutis Grigaliūnas

Versta iš: Alan Posener, *Stalin / Roosevelt*
Hamburg: Europäische Verlagsanstalt, 1993

Rinko ir maketavo BALTOS LANKOS
Printed in Lithuania

ISBN 9955-00-000-7

Turinys

Stalin

1.

1937 metais vedamas į mirties bausmės vykdymo vietą senas bolševikas Jakovas Lifšitcas vis kartojo: „Kodėl?" Apie Stalino nusikaltimus ir laimėjimus dar jam gyvam esant bent jau apytiksliai buvo žinoma: kas, kaip, kada ir kur. Tačiau atsakymas į klausimą „Kodėl?" lieka mįsle, net ir praėjus penkiasdešimčiai metų nuo jo mirties. Bet čia reikėtų suklusti. Ar iš tikrųjų yra aišku, apie ką kalbama ir ką reikėtų išsiaiškinti? Vadinamasis „istorikų ginčas" Vokietijoje parodė, kad kaip tik tai ir yra neaišku. Besiblaškant tarp absurdiško teiginio, esą Hitlerio naikinami žydai buvo savotiškas atsakas į Stalino Gulagą, ir taip pat absurdiškai kartojamos bereikšmės dogmos apie vokiečių nusikaltimų „beprecedentiškumą", iš diskusijų dalyvių akiračio dingo Stalino aukos: 20, o gal net 30 milijonų žuvusiųjų ir nužudytųjų – ką jau kalbėti apie kritusiuosius revoliucijos, pilietinio ir Antrojo pasaulinio karo metais. Ištisą ketvirtį amžiaus nuolatinis koncentracijos stovyklų gyventojų skaičius siekė nuo 5 iki 10 milijonų žmonių. „Stalinas ir stalinizmas per 30 metų pražudė tūkstantį kartų daugiau žmonių nei visi Rusijos carai per tris šimtmečius", – rašė KGB karininkas

D.A. Volkogonovas, išleidęs M. Gorbačiovo laikais partijos oficialiai pripažintą Stalino biografiją: „Tai, ko gero, pati didžiausia ir keisčiausia žmonijos istorijoje diktatoriaus sukelta prievartos banga."

Tačiau Volkogonovo apibūdinimas – tai akivaizdus mėginimas pasiteisinti, būtent, kur kalbama apie „Staliną ir stalinizmą". Vadinasi, konkretus asmuo ir abstrakti sąvoka turėtų atsakyti už šiuos nusikaltimus, o ne Stalinas, politinis biuras, vadinamieji „organai" – slaptoji policija, teisėjai, teisininkai, kafkiška teroro biurokratija, kankintojų, budelių ir koncentracijos stovyklų prižiūrėtojų kariauna, – be to, geležinkelininkai ir šautuvus, pistoletus, spygliuotą vielą ir kalinių uniformas gaminę darbininkai, ekonomikos planuotojai ir įmonių direktoriai, išnaudoję vergų darbą, režimą lyg žmonijos svajonių išsipildymą šlovinę intelektualai, savo partines organizacijas „valę" funkcionieriai, šnipinėję ir skundę karjeristai ir idealistai, vėliavomis mojavusi, džiūgavusi, akis nuleidusi ir tylėjusi visuomenė.

Žodis „stalinizmas" yra ideologinio pasiteisinimo priemonė ne tik dėl to, kad šia abstrakčia sąvoka pridengiami daugelis konkrečių asmenų. Varomoji šių asmenų ir jų aukų jėga ir buvo abstrakti sąvoka – didinga idėja ir jai įgyvendinti sukurta organizacija. Tačiau žodis „stalinizmas", sukurtas panašiai kaip sąvokos „marksizmas" ir „leninizmas", išreiškia atskiros stalinistinės ideologijos gyvavimą ir kartu išteisina ideologiją, valdžiusią Tarybų Sąjungoje iki pat jos iširimo, – leninizmą, kurio išpažinėjai buvo tiek Trockis, tiek Stalinas, tiek Zinovjevas, Kamenevas, Bucharinas ir kt. Būtų tolygu, jei visos partinės organizacijos ar net visos valstybės sukūrimą įvardytume kaip stalinizmą. Stalinizmo sąvoką leninizmo ideologai vartoja kaip priemonę išvengti istorinės atsakomybės ir 1923–1953 metų įvykius pavaizduoti kaip „nelaimingą atsitikimą gamyboje". Chruščiovas pradėjo

vartoti tokias sąvokas kaip „destalinizavimas" ir „grįžimas prie leninizmo principų", bet partijos, valstybės ir visuomenės struktūros liko beveik nepaliestos.

Šią aplinkybę ir turėjo omenyje pilietinių teisių gynėjai, apibūdindami Honeckerio vyriausybę kaip „stalinistinę". Tačiau dorybinga Honeckerio diktatūra (tokiu apibūdinimu vis dėlto nemėginant jos sušvelninti) su ugninga Lenino–Stalino revoliucija teturi tiek bendro, kiek ir nusenusi Franco diktatūra su nacistine Vokietija. Apibendrinanti fašizmo sąvoka padėjo užtušuoti nacionalsocialistų nusikaltimų išskirtinumą, o stalinizmo sąvoka nuo visų visuomenių, kuriose „realiai gyvuoja socializmas", nuplauna bolševikinio teroro išskirtinumo dėmę. Taigi šio žodžio nereikėtų vartoti, nes jo griebiamasi kaip tik tada, kai pritrūkstama tikslesnių sąvokų. Suvokti – reiškia galėti atsakyti į Lifšitco klausimą „Kodėl?", į tą beviltišką klausimą, ar jo mirtis, jeigu jau neatnešanti niekam naudos, tai ar apskritai turi kokią nors prasmę, – gal tai tik tirono paranoiko užgaida. Mėginimų interpretuoti psichologiškai netrūksta: dar visai neseniai buvo manoma atradus, kad visas blogis pasaulyje kyla dėl „mamyčių sūnelių" – tokių vyrų kaip Napoleonas, Hitleris ir tas pats Stalinas. Bet Franklinas D. Rooseveltas taip pat buvo mamytės sūnelis. Ir Elvis Presley. Jeigu tokių skirtingų charakterių ir tokia įvairia veikla užsiėmę vyrai visi buvo mamyčių sūneliai, tai ši „teorija" paaiškina viską, bet kartu ir nieko.

Gali būti, kad Stalinas sirgo tokia patologinio narcisizmo forma, jog negalėjo įsivaizduoti pasaulio, išskyrus save patį, turint teisę egzistuoti. Žymus tarybinis neuropatologas Vladimiras Bechterevas 1927 metais po pokalbio su Stalinu konstatavo, kad tarybų valstybė yra valdoma pavojingo paranoiko. Įdomiai skamba ir Freudo diagnozuotas Stalinui būdingas neišgyvento homoseksualumo ir paranojos ryšys.

Tokios nuomonės tik kelia aktualų klausimą: kaip paranojiškos žmogaus haliucinacijos galėjo užvaldyti vieną galingiausių pasaulio valstybių? Amerikos prezidentas Lyndonas Johnsonas savo patarėjų buvo laikomas paranoiku. Nixonas taip pat turėjo ryškių paranojos bruožų. Tačiau jie abu pralaimėjo. O Stalinas triumfavo.

2.

Ne taip, kaip visi kiti XX amžiaus revoliucijos vadai, Josifas Visarionovičius Džiugašvilis buvo kilęs iš proletarų. Jis gimė 1879 metais Gorio miestelyje, Kaukazo kalnyno papėdėje, batsiuvio šeimoje. Tuo metu dvidešimties metų tebuvusi jo motina gimė dar baudžiauninke. Josifas buvo ketvirtas vaikas šeimoje. Prieš jam gimstant, ji buvo palaidojusi jau tris vaikus. Tėvas buvo alkoholikas ir, atrodo, mušdavo žmoną ir sūnų. Anot kitų šaltinių, Jekaterina nugalabijusi savo vyrą, girtą parėjusį iš smuklės; ir Josifas esą kartą metęs peilį į tėvą. Kaip ten bebūtų, bet Visarionas buvo užmuštas per muštynes smuklėje.

Tačiau, kai 1931 metais Emilis Liudwigas Stalino paklausė, ar tik ne vaikystėje iš tėvų patirta skriauda paskatinusi jį priešintis esamai santvarkai, šis atsakęs: „Ne. Mano tėvai, tiesa, nebuvo išsilavinę žmonės, bet jie jokiu būdu nesielgė su manimi blogai.“ Čia atsakyta tikro apsimetėlio, kuris visai nesiruošė psichologinių charakterio eskizų kūrėjui pateikti naujos medžiagos. Tačiau Stalinas iš tiesų nejautė pykčio savo tėvams. „Jis sakydavo, kad jo mama buvusi labai protinga moteris“, – pasakoja Stalino duktė Svetlana. „Ji buvo labai pamaldi ir svajojo apie tai, kad jos sūnus kada nors taps dvasininku. Aplankiusiam ją prieš pat mirtį (1936 m.) tėvui, ji pasakė: ‚Kaip gaila, kad tu vis dėlto netapai dvasininku.‘ Jis susižavėjęs kartojo tuos

žodžius; motinos abejingumas viskam, ko jis pasiekė, patiko Stalinui."

Tėvo likimas jaunajam revoliucionieriui buvo pamokantis pavyzdys: „Galima įsivaizduoti batsiuvį, turėjusį mažytę dirbtuvėlę, bet neišgalėjusį konkuruoti su stambiomis įmonėmis. Jis įsidarbina Adelchanovo batų fabrike Tiflisyje, bet ne tam, kad liktų samdomu darbininku, o tik kad susitaupytų pinigų naujai dirbtuvėlei. Kaip matome, šio batsiuvio gyvenimo sąlygos jau proletariškos, bet jo sąmonė iš esmės dar smulkiaburžuazinė." Dėl šių prieštaravimų tarp sąmonės, norų bei tikrovės ir palūžta Stalino tėvas.

Ir galima tik įsivaizduoti tokio palikimo naštą: gėda – kaimynų apkalbos – maloningas gerumas „geresniųjų žmonių", kai jie leidžia Josifo Visarionovičiaus motinai dirbti pas juos ir uždirbti pinigų sūnaus mokslams – ir palengvėjimo jausmas, patirtas penkiolikamečio, perskaičius *Komunistų partijos manifestą*. Iš jo Stalinas sužino, kad šeimos nelaimių priežastis yra ne asmeninė tėvo nesėkmė, – tai yra greičiau tik pavyzdys, kaip idilišką smulkiųjų gamintojų pasaulėlį sugriauna kapitalas. Proletariato tarpe atsiranda buržuazija – „savo pačios duobkasys". Kai jaunuolio sieloje jau išdygęs paranojos daigas, jo širdyje atsiranda vietos ir paranojiškai suvoktam *Manifestui*: visoje Europoje kaip šmėklai persekiojamam, bet bauginamai tikram komunizmui lemta nugalėti visus priešininkus ir klaidintojus. Jaunasis Josifas Džiugašvilis savo eilėraštyje rašo : „Ir tuomet nukris nuo sielą slegiančių debesų / uždanga tamsos. / Vilties galingas balsas / Iš naujo širdį tau pažadins. / Ir aš žinau, kad ta viltis / Yra palaiminta ir tyra!"

Klasių neapykanta Marxui ir Engelsui, taip pat Leninui, kilusiam iš smulkiųjų bajorų, arba Trockiui, turtingo buožės sūnui, buvo vos rusenantis jausmas. Tuo tarpu klasių neapykanta yra vienas pagrindinių Stalino bruožų, paskatintas

iš mažens patirtų skaudžiausių įžeidimų. Pasak Stalino dukters, jame degė „šalta ugnis". Pagrindinis jo, kaip revoliucionieriaus, veiklos motyvas yra ne noras padaryti žmoniją laimingą ar įgyvendinti istorijos dėsnį, o kerštas: „Kaukazo darbininkai / išmušė keršto valanda!" – maždaug šitaip rašoma viename iš 1905 metais platinamų lapelių, kuriame toliau jau visai nematerialistiškai kalbama apie „šlovingas didvyriškai kritusių draugų vėles", kurios „aplink plevena ir mums šnibžda: Atkeršykit už mus!"

Berniukams būdinga kartais susitapatinti su herojais keršytojais – Robinu Hudu, Vilhelmu Teliu, Betmenu. Savąjį herojų, vardu Koba, Josifas Džiugašvilis atrado Aleksandro Kazbegi romane *Tėvažudė*. Koba (vienos iš turkų kalbos tarmių žodis, reiškiantis „nepalaužiamąjį") kovoja su Gruzijos užkariautojais rusais ir vietiniais jų kolaborantais. Jis prisideda prie legendinio Šamilio, „įkūnijančio liaudies pyktį", ir kurio vardas reiškia „geležinis vyras". Kazbegi romanas, *Manifestas* ir Lenino *Ką daryti* tapo Džiugašviliui gyvenimo pavyzdžiais. Tapęs profesionaliu revoliucionieriumi, savo slapyvardžiu jis pasirinko Kobą. Vėliau prisidėjo rusiškasis „Stalin" – „Plieninis".

Kitaip nei daugelis atsivertusių į socializmą intelektualų, Stalinas visai neketino imtis darbininkų švietimo. Jis nebuvo Robespjeras, žavėjęsis „dorybingąja liaudimi". Visarionas, kaip ir Heklberio Fino tėvas, nemanęs, kad jo sūnus gali pasiekti daugiau nei jis pats, pasiėmė kartą berniuką iš mokyklos į Gorį, į batų fabriką. Šios menkos samdomo proletaro darbo patirties Josifui pakako suvokti, kad fabrikas nužudytų jame Kobą.

Vienintelį išsigelbėjimo iš proletariškos egzistencijos kelią jam nurodė ambicinga motina: mokytis. Sunkiai net savo vardą keverzojančios skalbėjos sūnus tapo pirmūnu. Universitetas, tiesa, buvo nepasiekiamas, bet 1894 metais jis

gavo ortodoksinės Tifliso dvasininkų seminarijos stipendiją. Tuo metu jo vaizduotė piešė iškilimo paveikslus: „Žinokite: kas pelenais ant žemės krito, / Kas amžiais priespaudoje buvo, / Iškils aukščiau kalnų, / Ant spinduliuojančios vilties sparnų." (1895 m.)

Legenda tėra „intelektualinio nepilnavertiškumo jausmas", kurį, anot Trockio, būdamas šalia jo nuolat patirdavo Stalinas. Tai, ką Stalinas galėjo jausti būdamas tarp tokių partijos intelektualų kaip Trockis, buvo ne kas kita, o tik jų maloningas globėjiškumas. „Stalinas yra geras jam pavestų funkcijų vykdytojas, – pasakė kartą Zinovjevas, – bet jam galima, o ir reikia, nuolatos nurodinėti." Nors Stalinas ir neturėjo jokių iliuzijų bukos proletarų masės atžvilgiu, tačiau jis, kaip ir jie, jautė priešiškumą intelektualams, o ypač žydams; ir prieškario inteligentijos kartą jis naikino taip pat „nuosekliai" kaip ir buožes.

Dvasininkų seminarijoje vienuoliai darė viską, kad iš auklėtinių galvų išmuštų bet kokią naują ir kritišką mintį. Džiugašvilis ne kartą konfliktavo su seminarijos vadovais dėl uždraustos literatūros. Net ir praėjus 35 metams, Stalinas įtūždavo visa tai prisiminęs: „Protestuodamas prieš žeminantį režimą ir jėzuitiškus metodus, taikomus seminarijoje, buvau pasiryžęs tapti revoliucionieriumi. Ir iš tikrųjų – aš juo tapau."

3.

„Tapti revoliucionieriumi" – reiškė tapti marksistu. Dažnai minimas paradoksas, kad teorija apie pergalę prieš kapitalizmą daugiausiai sekėjų randa kaip tik ten, kur kapitalizmas nėra net išsivystęs, kyla iš paties marksizmo prieštaringumo: *Komunistų partijos manifestas*, viena vertus, yra giesmė apie buržuaziją, kuri „negali egzistuoti, nesukeldama visų

visuomeninių santykių revoliucijos". Antra vertus, naujoji visuomenė, atsirasianti iš kapitalizmo „nuolatinių sukrėtimų, amžino netikrumo ir judėjimo", yra romantiška, į praeitį atgręžta utopija – „laisva laisvųjų gamintojų asociacija", kurioje išnyks darbo pasidalijimas, konkurencija, individuali laimės medžioklė, priešiškumas tarp gamybinių jėgų ir gamybinių santykių – trumpai tariant, visi dabarties varomieji veiksniai.

Šio marksizmo dviveidiškumo atspindys Rusijoje – nesutarimai tarp „slavofilų" ir „vakariečių". Viena vertus, Leninas buvo „vakarietis", kuris ginčuose su liaudininkais pabrėždavo kapitalizmo atneštą pažangą pusiau feodalinėje Rusijoje; kita vertus, jo revoliucijos ir organizacijos samprata buvo nulemta ikikapitalistinės Rusijos tradicijų. Per pokalbį su Emiliu Liudwigu Stalinas prisipažino, kad domisi „plėšikais iš idėjos" – tokiais kaip Stepanas Razinas, vadovavęs 1667–1671 metų valstiečių sukilimui. „Tačiau apie kokį nors panašumą į bolševikus savaime suprantama negali būti nė kalbos. Razinas ir Pugačiovas sukilo prieš žemvaldžius, bet tikėjo ‚geru caru'." Vis dėlto esama sąsajų tarp Razino ir Lenino. XIX amžiaus šeštajame dešimtmetyje revoliucinės inteligentijos vadai Aleksandras Gercenas, Nikolajus Černyševskis ir netgi pats Michailas Bakuninas buvo revoliucijos „iš viršaus, su gero caro pagalba" šalininkai. Kai viltys apie „jakobinišką monarchiją", kaip rusiškąjį kelią į socializmą, buvo sužlugdytos 1861 metų reformos, atsirado nauja „rusiškojo jakobinizmo" forma – narodnikai: revoliucinė organizacija, remdamasi plačiųjų masių interesais, paims valdžią ir iš viršaus performuos visuomenę į socialistinę. Romane *Ką daryti* (1862 m.) Černyševskis pavaizdavo šiuos revoliucionierius kaip „naujus žmones": „Jų nedaug, bet jų dėka visų gyvenimas pražysta. Jie geriausiųjų žiedai, veikliausiųjų skatintojai, žemės druska."

Rusijos revoliucija yra grožinės literatūros galios pavyzdys, kadangi Stalinas buvo užvaldytas romano *Tėvažudė*, o Leninas (kaip ir jo už terorizmą mirties bausme nubaustas brolis) – romano *Ką daryti?* „Romanas mane visiškai pakeitė. Taip būna kartą visam gyvenimui." Savo reikšmingiausią kūrinį, kuriame suformulavo partijos, kaip profesionalių revoliucionierių organizacijos, teoriją, Leninas taip pat pavadino „Ką daryti?" (1902 m.). Koba, skaitydamas Lenino raštus, atrado savąjį Šamilį. Staliną Leninas sužavėjo iš kiekvienos eilutės sklindančiu beatodairišku ryžtu įvykdyti revoliuciją ir neturėjimu iliuzijų proletariato, kuriam revoliucijos teorija turi būti paskelbta „iš šalies", atžvilgiu. Leninui „šaunusis gruzinas", į kurį jis anksti atkreipė dėmesį, pasirodė besąs idealus revoliucionierius – profesionalas, kuris tai skleidė propagandą tarp geležinkelininkų Tiflisyje, tai steigė komitetus Batu, vadovavo slaptai Baku spaustuvei ir agitavo naftininkus streikuoti. Daugelį kartų suimtas ir ištremtas, jis nuolat pabėgdavo, kad tęstų pavojingą darbą; rašydavo straipsnius pogrindiniams laikraščiams, kuriuose puldavo Lenino priešus – menševikus; organizuodavo vadinamuosius „eksus" (ekspropriacijas) – bankų ir pinigus vežančio transporto užpuolimus, iš kurių grobio buvo finansuojamos slaptos spaustuvės, popieriaus ir ginklų saugyklos bei kurjerių ir profesionalių revoliucionierių išlaidos.

Lenino pasiūlymu už Gruzijos ribų beveik niekam nežinomas Koba – Stalinas po 1912 metais Prahoje įvykusio partijos suvažiavimo buvo įtrauktas į centro komitetą ir tapo „keturgalvio" Rusijos biuro, turėjusio vadovauti partijos veiklai šalies viduje, nariu.

Šiame biure, beje, sėdėjo ir kitus jo narius skundęs ochrankos (slaptosios policijos) agentas Romanas Malinovskis. 1913 metais Stalinas suimamas ir kelerius metus praleidžia Sibire – kol neprasideda 1917 metų revoliucija, apie kurią

bolševikų buvo tiek prirašyta ir kuri jiems patiems buvusi labai netikėta. Malinovskio atvejis, beje, atskleidžia kitą revoliucijos paradoksą: kuo konspiracija organizacijoje didesnė, tuo lengviau valstybės agentams į ją infiltruotis. Iš ochrankos pranešimų matyti, kad Malinovskio ir Lenino patikėtinio Jakobo Žitomiro dėka jai apie bolševikų veiklą visada ir viskas buvo žinoma. Viena iš priežasčių, kodėl nemėginta likviduoti šios organizacijos, įsitikinimas, kad Lenino vadovaujama smulki, radikali mažuma padės išsaugoti caro monarchiją kaip pleištas, skaldantis demokratinę ir socialistinę opoziciją. (Iš dokumentų yra žinoma, kad Stalinas nebuvo ochrankos agentu.) Bręsdamas Koba buvo gruzinų nacionalistu, marksizmo perauklėtas, jis tapo internacionalistu teoretiku. Susitapatindamas su Leninu ir Rusijos socialdemokratų partija, jis iš esmės tampa rusų nacionalistu (kaip ir Trockis, būdamas žydas, kovojo prieš atskirą žydų darbininkų socialdemokratų atstovavimą ir, būdamas ukrainietis, prieš Ukrainos nepriklausomybę). Negana to: taip besistengdamas, net persistengdamas susitapatinti (kas, beje, būdinga daugeliui buvusių autsaiderių – prisiminkime Aleksandrą Makedonietį, Napoleoną iš Korsikos ar austrą Hitlerį) Stalinas po revoliucijos ne tik krauju prišliejo prie Rusijos nepriklausomą menševikinę Gruziją, bet ir kaip „didžiosios Rusijos šovinistas“ ėmėsi įgyvendinti seną carų svajonę – išplėsti teritoriją ir vyrauti Europoje. Iš šio perdėto susitapatinimo akivaizdus begalinis ilgesys to, „kas vaikystėje visiems šviečia lyg saulė, tačiau kur nė vienas taip ir nėra buvęs – tėvynės“. Šiais žodžiais, turėdamas omenyje marksistų tikslą, Ernstas Blochas užbaigia savo kūrinį apie „vilties principą“: jis geriausiai išreiškė Stalino socialistinės utopijos regresyvumą, kuris susilieja su atrodytų savo priešingybe – tačiau taip pat regresyvia – nacionalizmu.

4.

Vasario revoliucijoje bolševikų vadai nedalyvavo: Leninas ir Zinovjevas buvo Šveicarijoje, Trockis ir Bucharinas – JAV, Kamenevas, Sverdlovas ir Stalinas – Sibire. Demokratijos banga Rusiją pavertė „laisviausia pasaulyje kariaujančia šalimi" (Leninas). Ši padėtis pasikeitė po Spalio perversmo, nuvertusio Laikinąją vyriausybę. Nors Leninas ir prilipdė naujajai tvarkai „tarybų valdžios" etiketę ir savo veikalu *Valstybė ir revoliucija* nusakė, kas yra „teisinga ideologija", tikslas nuo pat pradžių buvo vienas – partijos diktatūra. Kaip būsimų partijos ir tarybų santykių ženklas galėjo būti faktas, kad sukilimas buvo sugalvotas ir įvykdytas partijos ir tik vėliau, Trockiui diriguojant, palaimintas Petrogrado tarybos. (Stalino vaidmuo tomis lapkričio dienomis apsiribojo organizaciniu ir politiniu partijos vienijimu.)

Vyriausybėje – Liaudies komisarų taryboje – vietoj darbininkų atstovų sėdėjo partijos vadai – Leninas, Trockis, Rykovas, Lunačiarskis ir Stalinas (liaudies komisaras tautybių reikalams). Diktatūra buvo įtvirtinama išvaikant įvairias institucijas, ribojant rinkimų teisę, panaikinant spaudos laisvę, uždraudžiant opozicines partijas, mažinant tarybų įtaką, jau 1917 metais įkurtos Čeka teroru ir galiausiai – numalšinant Petrogrado matrosų, tų pačių, padėjusių bolševikams paimti valdžią, sukilimą 1921 metais.

Rosa Luxemburg 1918 metais apibūdino Lenino režimą kaip „klikos valdymą – ne proletariato, o buržuazijos ar net jakobinų diktatūrą". Į Vakarus besiorientuojančių socialistų požiūriu, jakobinų įvesta diktatūra buvo reakcingas mėginimas pasitelkus revoliuciją sustabdyti nesulaikomą prancūzų visuomenės raidą kapitalizmo linkme: taigi siekis įgyvendinti atgyvenusią utopiją.

Bet Leninui jakobinų siaubo viešpatija buvo „iš tikrųjų puikus revoliucinės kovos pavyzdys". Bolševikų vadų nejaudino priekaištai dėl jų įvestos diktatūros liaudžiai. Trockis 1921 metais kalbėjo: „Partijos pareiga – įtvirtinti diktatūrą." Ir ši diktatūra nesiremia formaliu darbininkų demokratijos principu; Bucharinas 1924 metais kalbėjo apie „politinės demokratijos pavojų. Norint sustiprinti proletariato diktatūrą, reikia stiprinti partijos diktatūrą."

Tačiau Lenino jakobinizmas turėjo savo logiką. Trockis ją aiškiai perprato dar 1904-aisiais, kai jam valdžios dalijimosi su Leninu perspektyva dar nebuvo tokia liūdnai akivaizdi: „Lenino metodai baigsis tuo, kad visų pirma partijos organizacija (t.y. funkcionieriai) atstos visą partiją; po to centro komitetas atstos organizaciją, o galų gale vienintelis „diktatorius" – centro komitetą."

Po 1917 metų Trockis užmiršo savo įspėjimus, tuo tarpu Stalinas sukūrė savo strategiją, remdamasis šia fatališka leninizmo logika. Būdamas generaliniu sekretoriumi, „komitetčikas" perėmė kasdienio partijos darbo organizavimą. Jis atrinkinėjo į vadovaujančius postus funkcionierius ir užsiėmė „valymu". Jau 1922 metais partijos organizaciją sudarė daugiausia Stalino žmonės. Didžiausią pavojų jam kėlė „septyngalvis" politinis biuras, tarp CK posėdžių tvarkęs einamuosius reikalus. Politinio biuro dauguma nusprendus atstatydinti generalinį sekretorių, Stalinui būtų buvęs galas. Kiek neribota buvo jo valdžia visam tarybiniam gyvenimui, tiek nebuvo jokių garantijų ją išlaikyti. (Palyginkite: nebuvo jokios institucijos, galėjusios atstatydinti Hitlerį, tačiau jis nuolat turėjo taikstytis su kelių valdžių egzistavimu ir netgi jų tarpusavio konfrontavimu; Rooseveltas irgi buvo *de facto* ir *de jure* neatstatydinamas, kol nepažeidinėjo konstitucijos apibrėžtų jo posto ribų ir valdžių pasidalijimo principo.) Gyvenimui einant į pabaigą, Leninas

vis labiau reiškėsi kaip „vakarietis". Tokie jo raštai kaip *Geriau mažiau, bet geriau* (1923 m.) rodo Lenino neviltį matant Rusijos biurokratizmą. Betgi su įstaigų biurokratija Leninas kovojo kurdamas naujas įstaigas – darbininkų ir valstiečių inspekcijas (vadovaujamas Stalino), o su pačios partijos biurokratiškumu – Partijos kontrolės komisiją ir nuo 1921 metų – pradėdamas valymą (vadovaujamą irgi Stalino), kurio metu buvo pašalinta 25 procentai partijos narių, visų pirma „darbininkiškoji opozicija", trumpai: su biurokratija ir kovojama buvo biurokratiškai. Jeigu tai nepadėdavo, o kitaip ir negalėjo būti, buvo griebiamasi teroro: „Pagrasinkite Lyderianui, atsakingam už (blogą) telefono ryšį, sušaudymu", – rašoma vienoje iš Stalino telegramų. O štai kalbant apie garsųjį Lenino „Testamentą", 1922 metų gruodžio mėnesio „Laišką partijos suvažiavimui", tai trys ketvirtadaliai jo teksto skirti biurokratinėms priemonėms, pavyzdžiui, siūloma suteikti įstatymų leidžiamąją galią plano komisijai bei išplėsti CK. Tiesa, čia netgi siūloma atleisti Staliną iš einamų generalinio sekretoriaus pareigų, kadangi „jis yra per šiurkštus". Tačiau „Testamente" ne tik Stalinas charakterizuojamas neigiamai. Kaip ir kiekvienas senstantis despotas, Leninas visoje savo aplinkoje neranda tinkamo kandidato į savo įpėdinius: Trockis? Jis „pervertina save ir pernelyg pamėgo administracines priemones" (suprask: jis galėtų pasidaryti diktatoriumi); Zinovjevas ir Kamenevas? Tai, kad jie 1917-aisiais išdavė sukilimo planą, „buvo, žinoma, ne atsitiktinumas" (suprask: jie nepatikimi); Bucharinas? Jo pažiūros „ne visai marksistinės" ir jis „niekada galutinai nesuvokė dialektikos" (suprask: partijos teoretikas pats nesupranta savo paties skelbiamos teorijos); Piatakovas? Jis, kaip ir Trockis, turi „polinkį administruoti". Šios krušos kontekste Stalinui skirtas epitetas „per šiurkštus" skamba gana maloningai.

Leninas savo laišku pasiekė tik tiek, kad visa taip išpeiktų vadovų grupė dar glaudžiau susispietė ir nusprendė šio laiško partijos suvažiavimui neskelbti. O Trockis nuėjo dar toliau – užsienyje išleistą „Testamentą" pavadino klastote. Stalinas, priešingai, tris partijos suvažiavimo dienas mėgino atsistatydinti, nurodydamas kaip priežastį Lenino laišką, ir visus tris kartus jo prašymas buvo atmestas.

Politinis biuras buvo susiskaldęs, daugiausia dėl priešiškumo tarp Trockio ir Stalino, ir čia Leninas įžvelgė partijos skilimo pavojų. Stalinas ėmėsi spręsti šią problemą – pirmiausia išmetė iš politbiuro Trockį, paskui ir visus kitus savarankiškai mąstančius.

Pagal lenininį „demokratinio centralizmo principą" visų grandžių nariai turėjo atstovauti „išorėje" savo grandies daugumos sprendimams, t.y. visai partijai, kartu su visais atsisakydami savo nuomonės. 1921 metais Leninas uždraudė frakcijas, tai reiškė, kad politinio biuro daugumos frakcija gali įpareigoti mažumą tylėti. Taip tapo įmanoma, užbėgant įvykiams už akių, partijos opoziciją palikti be vadų. Jau vien tik žlugusios politinio biuro platformos šalininkų susitikimas galėjo būti vertinamas kaip lenininės partijos drausmės pažeidimas ir kartu – ką jau kalbėti apie susitikimo diskusijų turinį – kaip priešiškumas partijai, už kurį galėjo būti baudžiama pašalinimu iš partijos. Tai galiojo visoms, net žemiausioms partijos „ląstelėms". Ne kartą Trockis, Zinovjevas, Kamenevas ir Bucharinas pakliuvo į šiuos spąstus, kai jie, partijos drausmės labui, viešai turėdavo paneigti savo pačių prieš tai atstovautas nuomones ar kai, jau patys beveik skęsdami, dar mėgino suręsti opozicinę frakciją. Šiaip ar taip, jie kenkė savo, kaip patikimų partijos narių, įvaizdžiui. Stalinas, priešingai, rūpinosi likti su politinio biuro dauguma net ir tuomet, kai reikėjo kasdien kaitalioti savo nuomonę: šiandien būti su

Zinovjevu ir Kamenevu prieš Trockį ir Buchariną, rytoj – su Bucharinu prieš Zinovjevą, Kamenevą ir Trockį; kol jis galų gale su savo visiškai demoralizuotu politiniu biuru, sudarytu iš savo paties statytinių, politiškai, o po to ir fiziškai likvidavo „dešiniųjų ir trockininkų bloką" (faktiškai visą buvusį Lenino politinį biurą).

Ankstyvojoje šios kovos dėl valdžios stadijoje Stalinui į pagalbą atėjo 1793 metų šmėklos. Kadangi bolševikai tarėsi tęsią jakobinų tradiciją, jie netgi labai gerai įsisąmonino, kad teroro valdžią užbaigė Termidoras, o jo dėka iškilo Napoleonas. Baugščiai dairėsi vieni į kitus naujieji Rusijos valdovai: kuris iš jų yra termidorininkas persivertėlis, pasiųsiąs savo buvusius bendražygius ant ešafoto? (Bucharinas 1918 metais netgi pateikė politiniam biurui „Antitermidorinio katekizmo projektą", kuris turėjo įpareigoti bolševikus vengti frakcijų kovų „jakobiniškąja maniera".) Tai kuris gi iš jų būsimasis Napoleonas?

Stalinui padėjo tai, kad bolševikai įsivaizdavo (pagal Marxo pateiktą bonapartizmo analizę) šitą Napoleoną turėsiant atramą kariuomenėje ir buržuaziniuose bei smulkiaburžuaziniuose (t.y. valstiečių) visuomenės sluoksniuose tam, kad nuslopintų revoliuciją, atimtų iš partijos valdžią ir taptų lyg kokiu fašistiniu diktatoriumi. Remiantis šia klaidinga istorine analogija, pats tinkamiausias kandidatas šiam vaidmeniui buvo Trockis. Jis daugelį metų kartu su menševikais kovojo prieš Leniną ir tik 1917 metais atsidūrė tarp bolševikų, be to, kontroliavo kariuomenę. Trockis buvo pagarsėjęs savo valdoviškomis manieromis – jau 1917 metais jo vardu buvo pervadinamos vietovės, o jis pats asmeniniu šarvuotu traukiniu, lyg koks revoliucinis *deus ex machina*, lydimas jaunų, stotingų, odos drabužiais vilkinčių raudonarmiečių asmens sargybos, apkeliavo visą šalį. Be to, asmeniškai pasirūpino, kad senieji cariniai karininkai ir

„specialistai" liktų savo postuose – ir jis pats vadovavo daliniams, kruvinai numalšinusiems kairiųjų sukilimą Kronštate.

Stalinas rūpinosi sudaryti visiškai kitokį įvaizdį. Jis buvo ištikimas „Lenino mokinys", išmėgintas „komiteto vyras" – taigi grynas partijos produktas, beveik bespalvis dėl savo garbėtroškos neturėjimo, vykdantis užduotis fronte ir nuolat šniukštinėjantis, ar tik nerengia Trockio proteguojami karininkai kokio nors sabotažo. 1917–1922 metais politinį biurą skaldžiusiuose ginčuose – dėl Lenino parengto sukilimo plano, Bresto taikos, mėginimo užkariauti Lenkiją, profsąjungų klausimais – Stalinas laikėsi nuosaikios, centristinės pozicijos, tačiau galų gale pritardavo Leninui ir daugumai. Lenino raštai – tai poleminių išpuolių prieš Trockį ir kitus partijos vadus lobynas, ir stropusis skaitytojas Stalinas juos labai kruopščiai „išmėsinėjo", tačiau apie garsųjį „Testamentą" esama tik nedaug „šauniojo gruzino" atsiliepimų. Tad nenuostabu, kad senieji bolševikai Kamenevas ir Zinovjevas, Leninui iškritus iš tolesnės kovos, sudarė su generaliniu sekretoriumi triumviratą kaip atsvarą Trockiui, – be to, jie vis dar tikėjosi galėsią „mokyti" Staliną. Net ir išmesti iš politinio biuro, jie vis dar delsė sudaryti su Trockiu sąjungą prieš Staliną. Tuo tarpu pats Trockis nesiryžo imtis bendro reikalo su „dešiniuoju" Bucharinu po jo nuopuolio. Stalino priešininkai, užvaldyti dešiniųjų „termidorinės" kontrrevoliucijos prieš partiją vizijos, kurioje vis dėlto glūdėjo krislas tiesos, kad partija, „įvedusi diktatūrą smulkiaburžuazinėje šalyje" (Karlas Radekas, 1924 m.), yra izoliuota nuo visuomenės, nesiryžo atvirai skaldyti partijos, nes tai, kaip Kamenevas pareiškė 1927 metais, „sužlugdytų revoliuciją". Partijos vidinė opozicija taip pat buvo užvaldyta teroristinės marksizmo-leninizmo semantikos. Bet kuri ideologija, siekianti visiškai užvaldyti žmogų, – ar tai būtų religinis fundamentalizmas, psichoanalizė, nacionalizmas ar leninizmas –

iš pradžių pakeičia žmogaus sveiko proto kalbą ir individualų mąstymą savo sąvokomis tam, kad galėtų kontroliuoti jo pasaulėžiūrą. Jau net pačiame „moksliniame socializme" glūdintis determinizmas, istorizmas, kylantis iš dėsningos proletariato pergalės, bruka įspėjimą, kad toji pergalė gali būti prarasta dėl kontrrevoliucinių pinklių arba net išdavystės. Ką jau kalbėti apie tai, kad „buržuazija" ir „proletariatas", kaip ir jų „klasiniai interesai", marksizmo doktrinos požiūriu yra abstrakcijos, čia individo troškimai, o to ir yra siekiama, išnyksta. Atskiriant „subjektyvu" nuo „objektyvu", asmeninis vertinimas ir savimonė eliminuojami: galbūt „subjektyviai" kažkas kažką manė teisingai, tačiau „objektyvaus" požiūriu bet koks veiksmas, nuomonė ir net mintis gali būti reakcingi ir padėti priešams. Tad kas gi gali nustatyti, kas yra „objektyviai teisinga"? Tik proletariato partija. O kas gi yra partija? Teoriškai ji įkūnija „visos klasės išmintį"; ji – tai kovingoji pažadinto, dar Hegelio aprašyto, pasaulinio proto bažnyčia. Tuo tarpu tikrovėje ji yra valdantysis politinio biuro daugumos organas. Net jei Stalinas ir politinis biuras „subjektyviai" klysta, partija, kaip pripažino Trockis, „kaip paskutinė instancija visada yra teisi. Aš žinau, kad negalima būti teisiam nepaklūstant partijai. Teisiam galima būti tik per partiją ir einant kartu su partija..." Net ir kai ji reikalauja, kad partijos narys savo „objektyvų" nusikaltimą – juk kiekviena klaida, kiekvienas nuokrypis, kiekvienas atskilimas kenkia partijai ir padeda kontrrevoliucijai – pripažintų kaip „subjektyvų", savavališką kenkimą, idant tai būtų kaip įspėjimas masėms, o jis pats savo asmens pažeminimu išaukštintų antžmogišką partijos išmintį.

Kartą pakliuvus į šį sąvokų pasaulį, kelias mažais žingsneliais per besikartojančius nusižeminimus „savikritikos" pavidalu veda į paskutiniąją savęs išsižadėjimo auką per didžiuosius parodomuosius procesus.

Piatakovas, po devynerių metų prisipažinęs savo nusikaltimus revoliucijai ir už juos nuteistas mirties bausme, 1928 metais kalbėjo: „Pasak Lenino, komunistų partija remiasi prievartos – begalinės ir nevaržomos – principu. Tikras bolševikas privalo tiek susitapatinti su kolektyvu, su partija, kad galėtų atsisakyti savo pažiūrų bei įsitikinimų ir būti tos pačios nuomonės kaip ir partija." Opozicija ir partijos vadovybė visada sutardavo dėl vieno dalyko, būtent dėl to, ką jie sukūrė pasinaudodami partijos pavidalu – teroristinį susivienijimą, tarsi negailestingumo semantikos išraišką, lyg totalitarios visuomenės branduolį.

5.

Slaptažodis, 1917 metais padėjęs bolševikams įgyti Rusijos valstiečių paramą, buvo: „Žemė ir taika!" Stalinas jau 1906 metais pasisakė už žemės padalijimą valstiečiams – tuo net prieštaraudamas Leninui, buvusiam už jos nacionalizavimą. Po Vasario revoliucijos valstiečiai pradėjo dalytis stambius dvarus, o po Spalio revoliucijos ši padėtis buvo įteisinta. Pilietinio karo sukelta kritinė padėtis ir pačių revoliucionierių ugninis įkarštis privertė griebtis „karinio komunizmo" – kaimuose buvo atimamas visas grūdų derliaus perteklius išmaitinti miestams ir Raudonajai armijai. Rezultatas – 1921 metų badas, privertęs Leniną prašyti grūdų JAV. Po to karinį komunizmą Leninas pakeitė „Naująja ekonomine politika" (NEP), o prievartinį nusavinimą – mokesčiu natūra, visuotinę lygiavą – rinkos ūkiu: sumokėję mokesčius, valstiečiai galėjo laisvai prekiauti derliaus pertekliumi. 1927 metais Rusija beveik pasiekė prieškarinį gyvenimo lygį. Tais pačiais metais Stalinas, Bucharino padedamas, sutvirtino savo valdžią partijoje, atsikratė „kairiosios" opozicijos, susibūrusios apie Trockį, Zinovjevą ir Kamenevą ir skelbusios, kad poli-

tinis biuras išdavė socializmą ir kad gresia termidorinis – smulkiaburžuazinis posūkis.

Dar po metų Stalinas nutraukė draugystę su Bucharinu ir pradėjo antrąją revoliuciją, kuri, per penkerius metus likvidavusi vadinamuosius kulakus (buožes), prievarta kolektyvizavusi ūkininkus, pradėjusi forsuotą industrializaciją ir įtvirtinusi Gulago priverčiamųjų darbų stovyklų sistemą, visiškai pakeitė Rusijos veidą ir nustelbė Lenino revoliuciją.

Kolektyvizacija buvo partijos karas su savo liaudimi. Churchilliui girdint, 1941 metais Stalinas pasakojo apie „baisią kovą", jam asmeniškai pranokusią rūpesčius dėl Antrojo pasaulinio karo ir pareikalavusią daugiau kaip 10 milijonų gyvybių. Pirmosios aukos buvo „kulakai" – aukštesnysis kaimo visuomenės sluoksnis. Palyginti su Vakarų Europos gyvenimo lygiu, šios nuo 5 iki 10 milijonų žmonių turėjusios kategorijos daugumos niekaip nebuvo galima pavadinti turtingais. Be abejo, tarp jų būta ir išnaudotojų. Tačiau kiti buvo tiesiog darbštesni už savo kaimynus. Kulakais įvardytos šeimos netekdavo savo turto, negalėdavo stoti į kolchozus (kolūkius) ir turėdavo badauti, jei tik jos nebūdavo įkalinamos, sušaudomos arba ištremiamos į Sibirą numarinti darbu. Dauguma visos kitos valstietijos – daugiau kaip 100 milijonų žmonių – iš paskutiniųjų kovojo dėl savo žemės. Būta ginkluotų sukilimų. Partijos funkcionieriai buvo žudomi. 1928–1932 metais arklių, kiaulių, avių ir galvijų sumažėjo dvigubai: valstiečiai mieliau juos skerdė nei atidavė kolchozams. Nepaisant visų sunkumų, iki „nugalėtojų partijos suvažiavimo" (1934 m.) valstiečių išbuožinimas buvo baigtas. Bet ir po kolektyvizacijos pasyvus pasipriešinimas tęsėsi – kad ir nuolat žemais gamybos rodikliais. Norint suprasti kolektyvizacijos idėją, visų pirma reikia suvokti, kad ja nebuvo pasiekta to, ko siekta: sujungiant pavienius ūkius, sudaryti jiems galimybę racionaliai ūkininkauti ir panaudoti mašinas ir

šitaip padidinti pelną. 1928–1932 metais grūdų derlius smarkiai sumažėjo. Pragyvenimo lygis nukrito 30 procentų. Jau 1928 metais pradėta normuoti duonos kiekį vienam asmeniui, o 1929-aisiais – ir visų kitų maisto produktų kiekį. 1933 metais Ukrainoje, Europos grūdų lobyne, 4 milijonai žmonių mirė badu. Pasitaikydavo kanibalizmo atvejų. Chruščiovo tvirtinimu, tarybinis ūkis 1953 metais nebuvo našesnis nei 1913 metais. Ir neatsigavo jis dar ligi šiol.

Kodėl gi ryžosi paprastai toks atsargus Stalinas šiam dideliam, ekonomiškai beprotiškam šuoliui?

Visų pirma, įmanoma, kad jis tik apsiskaičiavo. Technika aprūpintos stambios žemės ūkio įmonės pranašumu, palyginti su smulkiu ūkeliu, buvo karštai įsitikinę visi socialistai.

Antra: bolševikai jautė beveik iracionalų pasišlykštėjimą mažažeme valstietija. Valstiečiai buvo atsilikę, religingi, tamsūs: Karlas Marxas netgi kalba apie „kaimo gyvenimo idiotiškumą". Pašalinti šį atsilikimą nebuvo pagrindinis kampanijos prieš valstiečius tikslas. Iš tikrųjų komunistus gąsdino spontaniškas polinkis į kapitalizmą, kuris, kaip sakė Leninas: „kiekvieno smulkaus savininko asmenyje turi savo agentą. Mes žinome, kad ši smulkiaburžuazinė hidra milijonais čiuptuvų apraizgo darbininkus ir spekuliacija, užėmusi valstybės monopolio vietą, veržiasi į visas mūsų gyvenimo poras." Isteriškas metaforų kratinys – agentai, hidra, aštuonkojis, nuodai – kalba pats už save.

Trečia: Stalinas kritikavo Trockio 1923–1924 metų kolektyvizacijos planus, kadangi jie, jo manymu, turėjo privesti prie pilietinio karo. Tačiau trečiajame dešimtmetyje Stalinas frakcijų kovų dėka sukūrė „monolitišką Stalino partiją"; tuomet jis jau galėjo sau leisti karą su valstiečiais ir gali būti, kad pats net ir ieškojo tokio išmėginimo, kad glaudžiau suburtų apie save partiją.

Ketvirta: tik priverstinė kolektyvizacija leido valstybei nuolatos kontroliuoti žemės ūkio produkciją. Nors niūrūs kolūkiečiai nuimdavo mažesnį grūdų derlių, iš jų buvo atimama dar daugiau. Taip kaimo gyventojai, kurių 1928–1937 metais sumažėjo 20-čia milijonų, sugebėjo išmaitinti miesto gyventojus, kurių per tą patį laikotarpį padaugėjo nuo 30 iki 60 milijonų, – ir kas, kad patys mirė iš bado.

Penkta: tik visi šie skaičiai rodo, koks buvo didžiausias kolektyvizacijos laimėjimas: milijonai bežemių valstiečių plūdo į miestus ir pramonės sritis, ten tapdami proletariatu, be kurio darbo jėgos Stalinas negalėjo įgyvendinti savo ambicingų industrializacijos planų.

Industrializacija visų pirma buvo vadinamas šiuolaikinės supervalstybės gamybos pagrindas – sunkioji pramonė. Ambicingi planai, tiesa, nebuvo įgyvendinti. Pavyzdžiui, pirmojo penkmečio plane (1928–1932 m.) buvo numatyta plieno gavybą padidinti nuo 4 iki 10 milijonų tonų – pasiekta tik 6 milijonai. Atitinkami anglies gavybos skaičiai: 35 – 75 – 64 milijonai tonų; elektros energijos tiekimo: 0,5 – 22 – 13 milijardų KWh; mineralinių trąšų: 0,175 – 8 – 1 milijonas tonų. Bet ir šie augimo tempai yra gana įspūdingi. Be to, jie buvo pasiekti daugiausiai be užsienio kapitalo pagalbos, vien tik tarybinių darbininkų krauju ir prakaitu. Nuo 1928 metų iki 1950 metų pramonės gamyba padidėjo šešis kartus, o realus darbo užmokestis, palyginti su 1928 metų lygiu, sumažėjo iki 73 proc. 1940 metais ir 57,7 proc. 1950 metais.

Šis beprecedentis išnaudojimas buvo įmanomas tik įvedus griežčiausią drausmę ir net panaudojant prieš darbininkų klasę terorą, juo labiau kad ją daugiausia sudarė išbuožinti valstiečiai. Neraštingumas, alkoholizmas, valkatavimas, vagystės, sabotažas ir paprasčiausia tinginystė kėlė daug rūpesčių įmonių vadovams. Jau 1920 metais Trockis skatino „darbo militarizavimą“: įvesti visuotinę darbo

prievolę, kurti koncentracijos stovyklas ir bausmės batalionus „darbo dezertyrams", apdovanoti uolius darbininkus ir specialistus, diegti socialistinį lenktyniavimą, Tayloro sistemą. Stalinas šią programą nuosekliai įgyvendino.

„Mes atsilikome nuo išsivysčiusių valstybių maždaug 50–100 metų. Ir turime šį atstumą įveikti per dešimt metų." (Stalinas, 1931 m.) Ar reikėjo tokio industrializacijos tempo?

Kartais įrodinėjama, kad forsuoti industrializaciją reikėjo, nes šalis buvo apsupta priešiškų (t.y. kapitalistinių) valstybių ir Hitlerio užpuolimas tai galų gale parodė. Bet pasibaigus 1928 metais pirmajam penkmečiui, Vokietijos–Tarybų Sąjungos sutarčiai dėl neutralių santykių tebuvo vos dveji metai; niekas tuo metu dar nenumanė apie Hitlerio iškilimą; JAV laikėsi izoliacionistinės politikos; Anglija ir Prancūzija nusiginklavo; Japonija buvo užsiėmusi Kinija; na, o artimiausi kaimynai – Rumunija ir Lenkija – vargiai galėjo kelti pavojų Tarybų Sąjungai, kurios Raudonoji armija buvo didžiausia žemyno karinė jėga.

„Senosios Rusijos istorija susideda iš atvejų, kai ji dėl savo atsilikimo buvo nuolat mušama", – aiškino Stalinas 1931 metais, pagrįsdamas industrializacijos programą. Carinės Rusijos apibūdinimas „silpna" marksisto lūpomis skamba keistokai – juk ne kas kitas, o Engelsas straipsnyje „Rusiškojo carizmo užsienio politika" (1890 m.) rašė apie tai, kokia Rusija yra „didelė, galinga, baimę kelianti", tiesiog „Europos reakcingumo tvirtovė", kuri „niekuomet neatsisakė, niekada iš akių neišleido tikslo – pasaulinės Rusijos viešpatijos." (Stalinas 1934 m. labai kritikavo šį straipsnį ir net sutrukdė jį išspausdinti *Bolševike.*) Tiesa, Engelsas įžvelgė didelę kliūtį Rusijai įgyvendinti savo planus viešpatauti pasaulyje: „Stipri, net neįveikiama gindamasi, tačiau atitinkamai silpna yra Rusija puldama." Šį silpnumą Stalinas norėjo kompensuoti industrializacija.

Kitas forsuotos industrializacijos argumentas – diktatūra, siekianti šalies plėtotės. Taip tvirtina ir konservatyvus leidėjas Wolfas Jobstas Siedleris 1992 metais: „Stalino Tarybų Sąjunga padarė ekonominį šuolį ir tai galbūt galėtų pateisinti aukas." Tačiau ar gali koks bebūtų ekonominis šuolis pateisinti *tokias* aukas? Atsakymas į klausimą apie tikslus ir priemones nieko nepaaiškina. Visuomeninis šios ekonominės plėtros tikslas, kurį 1921 metais – dešimt metų iki „nuostabiojo naujojo pasaulio" – apibrėžė Trockis, yra labai paprastas: „Pagaliau žmogus rimtai imsis harmonizuoti savo būtį. Jis pavers save sudėtingiausių dirbtinės atrankos ir psichofizinių auklėjimo metodų objektu. Žmonija ne tam nustos šliaužioti prieš dievą, imperatorių ir kapitalą, kad nuolankiai paklustų miglotiems paveldimumo ir akliems atrankos lytinio dauginimosi būdu dėsniams. Socialistinis žmogus taps tobuliausiu biologiniu ir socialiniu tipu – netgi antžmogiu, jei taip norite."

Tokių ekstaziškų kaip famulaus Vagnerio išsiliejimų proziškuose Stalino raštuose nerasime. Tačiau niekas negalėtų paneigti, kad jam ši vizija buvo svetima. Tam tikru požiūriu Stalinas irgi buvo svajotojas.

6.

Tik suvokiant Staliną kaip revoliucionierių, galima suprasti mįslingiausią jo nusikaltimą – 1937–1938 metų „valymus". Beveik milijonas žmonių nuteisti mirties bausme, ją įvykdant šūviu į pakaušį. Tai yra daugiau kaip tūkstantis šūvių per dieną. Vien tik 1938 m. gruodžio 12 dieną Stalinas pasirašė mirties bausme nuteistųjų sąrašus, sudarytus iš 3 167 sušaudysimų asmenų. Apie keturi milijonai iškeliavo į lagerius – dauguma ten pasiliko amžiams. Tie žmonės nebuvo aristokratai, buržujai, buožės, kapitalizmo ar demokratijos

šalininkai, dauguma jų buvo partijos nariai, entuziastingi režimo šalininkai, į mirtį ėję ne su prakeiksmais, o tik bejėgiškai klausdami: „Kodėl“?

„Kaip anglai turi ypatingą polinkį į humorą, taip ir rusai turi ypatingą polinkį į žiaurumą“, – kartą pasakė Maksimas Gorkis. Taip gali sakyti rusas, bet tuo turėtų suabejoti vokietis. Tiesa, per ilgą ir baisią Rusijos istoriją susiklostė „keistas žmogaus požiūris į žmogų“, kurį Stalinas kartą iliustravo drastišku pavyzdžiu: Sibire jis buvo liudininku, kaip vienas valstietis savo draugų akivaizdoje nuskendo upėje. Lyg nieko nebūtų atsitikę, tie nuskubėjo namo pašerti arklių. „Man papriekaištavus, kad žmogus jiems mažiau rūpi nei gyvulys, vienas iš jų, kitiems tylomis pritariant, atsakė: ‚Ką mums jie, tie žmonės? Žmonių mes galime bet kada pasidaryti. O kumelę – kumelę taigi pats pamėgink padaryti.‘“ Stalinas, tiesa, kritikavo tokį požiūrį, tačiau juo naudojosi. Jis ragino partiją 1935-aisiais seną šūkį „Viskas priklauso nuo technikos“ pakeisti kitu: „Viskas priklauso nuo kadrų“. Iš tikrųjų jis tikėjo, kad partija visada gali pasidaryti naujų kadrų, o šalis – sau naujų žmonių. „Asmuo visuomenei nereiškia beveik nieko“. Tu esi niekas, o tavo liaudis yra viskas. Tai yra šūkis totalitarinės revoliucijos kovotojo, tikinčio žmogaus tobulinimu sukuriant jam, kiek tik įmanoma, geriausią aplinką.

Tai Leninas įvedė masinį terorą prieš nekaltus žmones kaip vyriausybės politikos priemonę ir sistemingai diegė savo partijai negailestingumą. Zinovjevas Leningrade gauna papeikimą, nes delsia imtis masinio teroro už funkcionieriaus nužudymą. Kaip reikia elgtis, pavyzdį parodo Čeka Maskvoje: po Fanny Kaplan pasikėsinimo į Leniną 1918 metais sušaudoma 600 žmonių – dauguma jų tarnautojai, sėdėję kalėjime dar nuo Vasario revoliucijos. Į Penzą keliauja Lenino potvarkis: „Negailestingas masinis teroras prieš kulakus,

popus ir baltagvardiečius; įtartinus asmenis uždaryti į koncentracijos stovyklą." Sadonske taip pat reikia „be pasigailėjimo" elgtis su „kairiųjų socialrevoliucionierių padugnėmis". Livnuose reikia „iš turtingųjų tarpo paimti įkaitus ir juos tol laikyti, kol nebus pristatytas grūdų perteklius". Ukrainoje gyventojai turi būti nuginkluoti: „Be gailesčio sušaudykite vietoje už kiekvieną paslėptą ginklą." Nižnij Novgorode „turi būti įsteigtas diktatorių triumviratas, tučtuojau įvestas masinis teroras, šimtais skaičiuojamos prostitutės, girdančios kareivius, buvę karininkai ir kt., – visus sušaudyti". Jau rekrutuojami būsimi Gulago gyventojai: už kyšininkavimą turi būti skiriama bausmė „mažiausiai dešimt metų kalėjimo ir dar dešimt metų priverčiamųjų darbų". Darbui skalūnų karjere prie Petrogrado reikia „mobilizuoti buržuaziją ir ten pasiųsti (gyventi jie gali ir žeminėse)". Šie absurdiškai siurrealistiniai bruožai, taip būdingi subrendusiam Stalino teroro režimui, pastebimi jau ir Lenino veikloje. Maskvoje „visai nėra tinkamų pastatyti gatvėse Marxo biustų. Todėl reiškiu papeikimą dėl nusikalstamai aplaidžios veiklos ir reikalauju pranešti man visų atsakingų už tai pavardes, kad galėčiau perduoti juos teismui."

Žinoma, visa tai vyko revoliucijos arba pilietinio karo įkarštyje, tuo metu, kai amerikiečių daliniai užiminėjo Vladivostoką, britų – Archangelską ir Baku, Ukraina, Krymas ir Sibiras atiteko baltagvardiečiams, o bolševikai kontroliavo tik senosios Didžiosios Maskvos kunigaikštystės teritoriją. Aukos, kad ir nekaltos, vis dėlto buvo revoliucijos priešai, o ne šalininkai. Komunistai, vėliau prie Stalino jau patys mirę su klausimu lūpose „Kodėl?", nesismulkindavo aiškindami kitiems: tarnautojams, karininkams, buržuazijai, buožėms, prostitutėms, kairiesiems socialrevoliucionieriams, Marxo biustų gamybos sabotuotojams „ir kt." (baisiausias posakis Lenino žodyne) už ką jie buvo persekiojami ir žudomi.

Tiesa, jau Trockio 1918 m. rugpjūčio 8 d. „Dienos įsake" pažymima: „Tarybų Sąjunga savo apsileidusius ir linkusius nusikalsti tarnus baus ne mažiau griežtai nei savo priešus...". O toliau: vadovaujantis vienos partijos sistemos logika, visos visuomenėje esančios interesų grupės ieško šalininkų valdančiojoje partijoje, taigi atitinkamai kiekviena partijos frakcija yra kontrrevoliucinių klasių interesų išraiška. Todėl jau XII partijos suvažiavimas 1922 m. įpareigoja visus narius pranešinėti apie savo bendražygių „ardomąją veiklą" slaptajai policijai: „Kiekvienas bolševikas yra čekistas".

Ir pagaliau: Stalinas 1905 metais kalbėjo apie tai, kad partija darbininkams „kelią nušvies į ‚pažadėtąją žemę', kuri vadinasi socializmo pasauliu!" Buvęs seminaristas bus pagalvojęs apie tai, kad Mozė savo tautą keturiasdešimt metų per dykumą vedė tam, kad atpratintų nuo vergavimo ir Egipto mėsiško valgio. Kolektyvizacija ir industrializacija buvo karas su senąja Rusija, į kurį naujasis Mozė pasiuntė savo partiją; o Tarybų Sąjunga turėjo būti ne tik „socializmo uostu imperialistinių šalių vandenyne", bet ir visų svarbiausia – „pirmuoju pasaulinės revoliucijos etapu ir tvirtu jos tolesnio plitimo pagrindu", tiesiog pasaulinės revoliucijos Sparta: griežta visų pirma pati sau.

Todėl ir žlunga visi mėginimai paaiškinti Stalino politiką, teleologiškai atsekant nuo jos ištakų iki visuomeninio rezultato: „Darbininkų biurokratijos globa" (Levas Trockis, 1935 m.), „Biurokratinio kolektyvo viešpatavimas" (Bruno Rizzi, 1939 m.) arba atitinkamai „Menedžeris" (Jamesas Burnhamas, 1941 m.); „Inteligentija kaip valdančioji klasė" (György Konrádas ir Ivanas Szelényi, 1978 m.). Žinoma, realiai egzistuojantis socializmas reiškė „naujosios klasės" (Djilas, 1957 m.), „nomenklatūros" (Michailas Voslenskis, 1980 m.) valdymą. Ši klasė pateisino Lenino ir Stalino terorą prieš anksčiau valdžiusias klases. Tačiau ji niekuomet

neatleido už tai, kad paskui Stalinas terorą atgręžė prieš pačią partiją. Būtent dėl to šios naujosios klasės atstovas Chruščiovas ir priekaištavo savo pirmtakui 1956-aisiais „Slaptojoje kalboje", kurioje nepaminėti milijonai darbininkų ir valstiečių aukų, bet apraudamos „represijos prieš tuos kadrus, kurie pakėlė ant savo pečių sunkią pilietinio karo bei pirmųjų ir pačių sunkiausių industrializacijos ir kolektyvizacijos metų naštą, kurie aktyviai kovojo su trockininkais ir dešiniaisiais atskalūnais" ir kuriems buvo atlyginta ne šiltomis vietomis, o drebėjimu kas naktį, beldimusi į duris brėkštant rytui, kalėjimu, lageriu ir šūviu į pakaušį – ir kuo aukščiau jie buvo pažengę hierarchijoje, tuo greičiau: iš 1225 „Nugalėtojų partijos suvažiavimo" delegatų 1108 buvo suimti ir dauguma jų žuvo kalėjimuose bei stovyklose; iš 139 partijos suvažiavime išrinktų CK narių ir kandidatų į narius 98 buvo suimti ir sušaudyti. Net artimiausių Stalino bendradarbių, kaip Molotovas, Kaganovičius ir Poskrebyčevas, šeimos ir net jo paties šeimos nariai nebuvo apsaugoti nuo teroro.

Du atrodytų nereikšmingi, anekdotiški nutikimai galėtų padėti atskleisti šios beprotybės metodus: II partijos suvažiavimo delegatų anketose buvo klausiama apie socialinę kilmę. Stalinas į šį klausimą neatsakė. Arba, išgirdęs iš savo dukters Svetlanos apie tai, kad karo metu evakuoti vyriausybės narių vaikai lankė atskirą mokyklą, jis taip įsiuto, kad praradęs savitvardą šaukė: „Ach jūs – jūs prakeikta kasta!"

Stalino teroras galbūt dėl to ir neturėjo nei pradžios, nei pabaigos, kadangi jis, kaip ir jakobinų teroras, buvo nukreiptas prieš spontanišką rusų visuomenės polinkį sudaryti naujas klases: NEP'o laikais – pilietinę, po industrializacijos – valdančiąją nomenklatūros klasę. Stalinas, kuris nebuvo linkęs savęs priskirti prie kurios nors klasės, ir performavęs save pagal susikurtą partijos įvaizdį, o partiją – pagal save, 1933 metais liūdnai pagarsėjusia teze išsakė tai, kuo

giliai buvo įsitikinęs: „Klasės išnyks ne užbaigus klasių kovą, o kaip tik ją sustiprinus. Valstybė išnyks ne nusilpus jos galiai, o tik ją maksimaliai sustiprinus, nes to reikia mirštančių klasių likučiams sunaikinti." Stalinas teroru skelbė revoliucijos tęstinumą.

Tuo ir būtų galima paaiškinti, kodėl Stalino teroras sukėlė ne tik visuotinį pasibaisėjimą ir sąstingį, bet ir susižavėjimą bei nepaprastą ryžtą, koks gali būti tik per karą ar šiaip pavojingais, nepaprastais laikais.

7.

1917 metais, JAV įsikišus į didžiųjų Europos valstybių karą, prasideda naujas pasaulio istorijos etapas. Keturiolika Wilsono punktų paskelbia naują laisvosios pasaulinės prekybos tvarką, tautų apsisprendimo teisę bei demokratiją ir užbaigia konkuruojančių tarpusavyje nacionalizmų ir kolonijinių imperijų viešpatavimą: *„Novus ordo seculorum"*, kaip parašyta ant kiekvieno dolerio banknoto.

Wilsono ir Lenino vardai, kaip pažymėjo Trockis, simbolizavo „abu naujausios istorijos apokalipsinius elementus". Lenino 1917 metų revoliucija taip pat paskelbė naująją pasaulio tvarką ir galą senosioms nacijoms ir jų imperijoms, bet Lenino Trečiasis internacionalas buvo nukreiptas pirmiausia prieš Wilsono Tautų Sąjungą, o pasaulinė revoliucija skelbė karą *pax americana*. „Bolševizmas neturi kito tokio principinio ir nesutaikomo priešo kaip amerikietiškas kapitalizmas", – rašė Trockis 1925 metais; Rusijos užduotis, anot jo, skatinti revoliucijas Europoje ir Azijoje, kadangi tik „Europos ir Azijos tautų blokas bus neįveikiamas ir galės visų pirma atsispirti Jungtinėms Valstijoms". Dėl šio tikslo tarp bolševikų viešpatavo visiškas sutarimas, kaip ir dėl to, kad pagrindinį žingsnį kuriant šį euroazijinį bloką turėtų

žengti Vokietija, išsiverždama iš pokarinės Versalio taikos sistemos. Būta, tiesa, nesutarimų dėl veiksmo būdo ir laiko. Bolševikams atsivėrė trys viena kitai prieštaraujančios ir viena kitą papildančios strateginės galimybės: pirma, tikėtis socialistinės revoliucijos Vokietijoje; antra, „išvaduoti" Vokietiją su Raudonosios armijos pagalba; trečia, susieti kapitalistinę Vokietiją diplomatiniais, ūkiniais ir kariniais ryšiais su Tarybų Sąjunga. 1917–1919 metais bolševikai veikė pagal pirmąjį variantą; tai, kad spartakininkai Berlyne jau rengėsi tuoj užgrobti valdžią, buvo pagrindinis Lenino argumentas įvykdyti Lapkričio perversmą Petrograde. 1920 metais, atmušus lenkų įsiveržimą, Leninas ir Trockis svarstė antrąją galimybę – žygį į Varšuvą, o per ją ir į Berlyną, ir „nunešti" revoliuciją į Vokietiją. Šis planas žlugo lenkams nelauktai įnirtingai pasipriešinus savo „išvadavimui", taip pat ir dėl Stalino, kuris, būdamas pietryčių fronto politkomisaru, nevykdė Trockio įsakymo ir trukdė susijungti savo vadovaujamiems daliniams su prie Varšuvos kovojančia armija (ir tuo galbūt užbėgo už akių dar liūdnesniam fiasko). Trečio kelio, t.y. bendravimo su Vokietijos valdančiaisiais sluoksniais, galimybės ištakos – tai vokiečių generalinio štabo surengta Lenino kelionė į Rusiją „užantspauduotame vagone" ir Bresto sutartis. (Labiau toji separatinė taika, o ne užsienio koncernų nusavinimas ar atsisakymas grąžinti carinės Rusijos užsienio skolas išprovokavo Antantės kiek atmestinai vykdytą intervenciją prieš revoliucinę vyriausybę ir ilgalaikį Vakarų valstybių nepasitikėjimą Tarybų Sąjunga.) Iš Bresto veda, tiesa, ne visai tiesus, tačiau gana aiškiai atsekamas kelias į 1922 metų Rapalo, 1926 metų Berlyno ir 1939 metų Maskvos sutartis – Pirmojo pasaulinio karo pralošėlių, susirūpinusių pokario tvarkos pakeitimu, sutartis.

Ketvirtas kelias, sujungęs kitų trijų elementus, buvo Lenino patikėtinio Vokietijoje Karlo Radeko su kai kuriais kitais

Vokietijos komunistų partijos nariais 1919 metais, sėdint Moabito kalėjime, sukurtas „nacionalbolševizmas“: visų nacijos jėgų, nuo demobilizuotų karininkų, kai kurių buržuazijos sluoksnių iki VKP, sąjunga prieš „Versalio diktatą“. Šios komunistų vadovaujamos koalicijos politikos uždavinys būtų buvęs: susijungti su Tarybų Rusija; įkurti „kontinentinį bloką“, apginkluoti liaudį ir nacionalinis išsivaduojamasis karas su Versalio diktatu ir angloamerikietišku kapitalu.

Nacionalbolševizmas padarė nemažą įtaką kariškiams, kaip antai: generolams von Schleicheriui ir von Seecktui, prie „Raudonosios kapelos“ vėliau prisijungusiam Harro Schulze-Boysenui, kai kuriems Liepos 20 d. vyrams ir Ulbrichto suorganizuotiems karininkams iš Nacionalinio laisvosios Vokietijos komiteto. (Raudonosios armijos ir vermachto tarpusavio ryšiai iki 1933 metų buvo puikūs. Vermachtui vadovaujant, Tarybų Sąjungoje buvo pastatyti amunicijos, lėktuvų ir – grynai vokiečių produkto – nuodingųjų dujų fabrikai; Vokietijos karinės oro pajėgos (*Luftwaffe*), sausumos kariuomenė ir karinis laivynas dažnai rengdavo apmokymus Tarybų Sąjungos teritorijoje.)

Tačiau 1923 metais ištiko nesėkmė Tarybų Sąjungos politiką Vokietijos atžvilgiu, kartu ir visą pasaulinės revoliucijos strategiją. Radeko planuotas nacionalbolševikų susivienijimas prieš Rurą okupavusius prancūzus žlugo taip pat apgailėtinai kaip ir Zinovjevo mėginimas užsikonspiravusiems Kominterno agentams padedant išspausti vokišką revoliuciją Saksonijoje ir Tiuringijoje. Thälmanno vadovaujamas sukilimas Hamburge atrodė kaip karikatūra, palyginti su rusų revoliucijos meistrų darbais. 1923 metų pabaigoje Veimaro respublikos politinė ir ūkinė padėtis pradėjo stabilizuotis.

Nebuvo taip, kad Stalino garsusis ir nenuginčijamas šūkis „Socializmas vienoje šalyje“ (1924 m.) privertė apleisti „pa-

saulinę revoliuciją" ir dėl to jos reikalus užgožė nacionaliniai Rusijos interesai. Tiesiog Stalinas, matydamas, kaip atkakliai vokiečiai kratosi revoliucijos, kartu ir taip trokštamo ūkiškai ir kariškai stipraus Europos bloko, manė esant tinkamiau imtis industrializacijos politikos, t.y. sukurti socializmą *iš pradžių* vienoje šalyje. Bet tai nereiškė, kad atsisakoma pasaulinės revoliucijos. Stalinui „atidėta" niekada nereiškė „atsisakyta". Kitaip nei Trockiui ar Zinovjevui, Stalinui, kaip taikliai pastebėjo jo duktė, būdinga „didžiulė vargšo kantrybė".

„Labiausiai tikėtina, – rašė jis 1924 metais, – kad, plėtojantis pasaulinei revoliucijai, greta imperializmo židinių susikurs tarybinių šalių pavidalu socializmo centrai – ir toji centrų sistema apims visą pasaulį, ir kova dėl pasaulinės revoliucijos vyks tarp šių dviejų sistemų." Stalinas turėjo laukti 20 metų, kol bus sukurta tarybinių šalių sistema, galėsianti būti panaudota kaip dviejų sistemų kovos (t.y. karo) atspirties taškas. Tačiau šio tikslo jis niekada neišleido iš akių. Vokietijoje sukelti revoliucijos nesisekė taip pat kaip ir tautų sukilimo prieš Vakarus. Tegul. Bet dar trumpiau reikėjo laukti Vokietijos ir Vakarų valstybių priešpriešos. „Kurie tiki, kad Vokietija, auganti ir stiprėjanti Vokietija, su tuo (su Versalio diktatu) taikstysis, tie tiki stebuklais." (1925 m.) Toji priešpriešа turėjo baigtis tik karu. O juk 1917 metų revoliucija irgi gimė iš karo. Taigi Tarybų Sąjungos strategija tokia: didinti nesutarimus tarp Vokietijos ir Vakarų valstybių, o ypač Amerikos; pakeisti VKP iš radikaliai bešūkaliojančios masinės partijos į profesionalių revoliucionierių organizaciją, sugebėsiančią išnaudoti karo metu pasitaikiusią galimybę ir iš tikrųjų įvykdyti sukilimą („bolševikavimas").

Pirmajam tikslui padėjo Stalino dar 1925–1926 metais išplėtota teorija apie Amerikos vykdomą Europos „kolonizavimą", kaip ir Hitlerio propaganda apie „palūkanų vergiją" –

reakcija į trečiojo dešimtmečio „amerikonizmą“: „Amerikiečių finansinis kapitalas rezga naujas pinkles tam, kad visą Europą ištiktų nugalėtos ir nuskurdintos Vokietijos likimas.“ Bet jei Europa taptų anglų–amerikiečių kolonija, tai būtų galima laikytis antikolonijinio išsivaduojamojo karo strategijos. Rytų tautų kongrese Baku 1920 metais Zinovjevas ragino kilti į „šventąjį karą su pasauline britų imperija“; Europoje svarbu įkvėpti visas nacionalines, t.y. visų pirma visas antiamerikietiškas jėgas, – tai naujas nacionalbolševizmo uždavinys. Įgyvendindamos Daweso ir Youngo planus, JAV mėgino sutvirtinti kapitalizmą, kartu ir demokratiją Vokietijoje bei integruoti ją į pasaulinę rinką. Pagrindinis šios politikos ramstis darbininkų judėjime buvo VSP (Vokietijos socialistų partija) ir profsąjungos. Tad nenuostabu, kad VKP buvo nurodyta nukreipti pagrindinį smūgį į „socialfašistus“. Toji politika juos suvienijo su nacionalsocialistais bendrai kovai su Respublika, kulminacija buvo VKP ir NSDP (Vokietijos nacionalsocialistų darbininkų partijos) bendradarbiavimas Berlyno transporto bendrovės darbuotojų streike 1932 metais.

Kaip ir Vokietijos reakcionieriai Hindenburgas, von Schleicheris, Papenas, kurie įtraukdami Hitlerį į vyriausybę norėjo jį prisijaukinti, Stalinas Hitlerį irgi nepakankamai įvertino. Matome, kad, nepaisant toli pažengusio „bolševikinimo“, VKP 1933 metais buvo visiškai nepasirengusi susidurti su nacionalsocialistų antiįstatymine veikla ir teroru. Tik nuo 1935-ųjų Kominterno 5-ojo pasaulinio kongreso metu veiklos kryptis iš esmės buvo pakeista, o „antikolonijinio“ susivienijimo – dabar jau Liaudies fronto strategijos pavidalu – tikslas buvo nugalėti pagrindinį priešą – nacistinę Vokietiją. Stalinas iki 1933 metų laikėsi demokratijos Vokietijoje destabilizavimo bei Vokietijos ir Vakarų valstybių karo kurstymo politikos. Dabar gi pasitelkęs Liaudies frontą ir „kolektyvinio saugumo“ užsienio politiką jis ėmėsi

sudaryti tokias moralines ir politines sąlygas, kuriomis Vakarų demokratijos turėtų pasipriešinti „fašizmui" – gal net ir karu.

Iš dalies Stalinui Hitleris buvo naudingas, nes pranešimai apie Hitlerio koncentracijos stovyklas ir žydų persekiojimą, apie raginimus revanšuotis ir grasinimus panaudoti jėgą nukreipė visų dėmesį nuo Stalino tuo metu rezgamo voratinklio. Negana to: Tarybų Sąjunga, pasirodydama esanti pagrindinė kovotoja su fašizmu, patraukė savo pusėn daugelį žmonių.

8.

Jeigu žodis „stalinizmas" galėtų kada nors būti vartojamas tikrai tinkamai, tai tik kalbant apie tą fatališką susižavėjimą, kurį Stalinas kėlė daugeliui intelektualų. Šį susižavėjimą pirmiausia kėlė tai, kad Stalinas – rūkantis pypkę, apsiskaitęs, cituojantis klasikus – pats išrodė kaip intelektualas, o tai buvo reta tarp kapitalistinių valstybių politikų. Diktatūros įvaizdis, įkūnijamas filosofo-karaliaus, intelektualams visuomet buvo stiprūs nuodai. „Šios emancipacijos *galva* yra filosofija, – rašo jaunasis Marxas 1844 metais, – o jos *širdis* – proletariatas." Heinrichas Mannas 1946-aisiais giria Staliną kaip „intelektualą", kuris su savo liaudimi „vientisas, lyg iš Minervos galvos užgimęs". Tiesiog dieviškojo proto įsikūnijimas.

Antra, Stalinas vengė Hitlerio pasirodymams būdingo teatrališkumo ir isterijos. Chaplinas įžvelgė Hitlerio elgsenoje sulaukėjusio smulkaus miesčionio absurdišką komiškumą. Stalino auditorija buvo uždara patalpa, nedidelė žmonių grupė, pokalbis. Feuchtwangeris, Ludwigas, Shaw, Wellsas, nors nė vienas iš jų nebuvo komunistas, buvo labai nustebinti pasišnekučiavimų su Stalinu.

Trečia, sakoma, matai tik tai, ką žinai esant. Čia dar būtų galima pridėti: tai, ką nori žinoti esant. Laikraščio *Manchester Guardian* korespondentas 1933 metais savo iniciatyva nukeliavo į Ukrainą ir su siaubu žvelgė į „apleistus, piktžolėmis apžėlusius laukus, be jokių gyvulių kiek tik akis užmato, tik kur ne kur arkliai, į nusipenėjusius kariškius ir GPU pareigūnus, į išbadėjusių ir akivaizdžiai terorizuojamų gyventojų likučius." Tačiau socialistas Bernardas Shaw, viešėjęs Rusijoje kaip vyriausybės svečias, nematė jokių badaujančiųjų ir pranešimus apie juos pavadino šmeižikiška propaganda.

Ketvirta, intelektualams būdingas pavojingas polinkis į abstrakčias išvadas. Heinricho Manno požiūris į Maskvos procesus baisus savo didaktiškai protingu tonu: „Bet jeigu tam, kad pakenktų revoliucijai, atsirado sąmokslininkų, tai jie revoliucijos labui turi greitai ir visiškai pradingti." „Greitai ir visiškai pradingti": nepranokstamas klastingumo eufemizmas.

Penktą motyvą nusakė redaktorius Jeanas Cassou: „Kas atvirai prisipažįsta (savo abejones dėl Maskvos procesų), – išduoda Ispaniją. Mes turime elgtis taip, lyg aklai tikėtume." Bet kadangi vienintelis intelektualų užsiėmimas – kritinis mąstymas – yra aklo tikėjimo priešybė, taip elgtis nepavyko: „Mano metodas: aš sau apskritai uždraudžiu apie ką nors panašaus ir galvoti", – pareiškė kartą Anna Seghers, kuriai „negalvojant" apie Maskvos procesus šovė į galvą Mackie-Messer šūkis: „Sunkiais geležiniais kūjais prigrūskit jiems ėdalo srėbtuvėn!" Niekas nevertė Annos Seghers ištarti tokių barbariškų žodžių. Niekas nevertė ir žodžio meistro Ernsto Blocho iš savo saugaus prieglobsčio Vakaruose vadinti Maskvos teisiamuosius (daugelis jų buvo žydai) „fašistinio velnio sąjungininkais" ir „kenkėjais", kurie tik dėl to prisipažino apie savo nusikaltimus, „kadangi žino, kokį

tai įspūdį daro kapitalistiniams Vakarams, ir tokiu būdu nori diskredituoti Tarybų Sąjungą".

Būtų galima – tai šeštas motyvas – iš verbalinio terorizmo lygio spręsti apie turėjusio būti išsakyto, bet numalšinto vidinio nerimo lygį. Brechtas maždaug 1943 metais savo darbo žurnale rašė: „Fašizmas – iškreiptas socializmo atspindys." O Walteriui Benjaminui jis kartą pasakė: „Gestapas parodo, kas gali išeiti iš Čeka." Tačiau Brechto lyrikoje iškyla Stalino kaip „didžiojo tarybinės liaudies javapjūties vadovo" portretas. O komunizmo pergalė – tai „žmonijos pergalė prieš padugnes". Šias padugnes 1945-aisiais išvysta Brechtas sėdint Vakarų Vokietijos valdžioje: „Riaugėki, vemki, dvoki ir stūgauki: / Laisvė ir *Democrasy*!"

Angliško žodžio pavartojimas yra lyg nuoroda į septintąjį motyvą, skatinusį intelektualus aklai garbinti Staliną: iš esmės konservatyvią, antiamerikietišką save laikančiųjų kultūros platintojais afekto būseną. Iš prieglobsčio Amerikoje į Ulbrichto Vokietiją pargrįžęs Blochas pareiškė „palikęs surūdijusį pasaulį" ir keikė „barbarišką amerikiečių kultūrą". Pagaliau būta lyg ir kažkokio sadomazochistinio noro nusižeminti, kuris kartu kėlė savigarbos jausmą, kadangi leido jaustis pavojingu: pasisakyti „už" ne *nepaisant,* o kaip tik *dėl* Stalino žiaurumo, tai paralelė Rusijoje teroro sukeltam susižavėjimui, siaubo estetika. Aiškiausiai tai pasireiškia Brechto pjesėje *Priemonė* (1929–1930 m.). Komunistai, šioje pjesėje likviduojantys savo jauną bendražygį už jo padarytą klaidą, apibūdina savo poelgį beveik tais pačiais, kaip ir parodomuosius procesus dar anksčiau gynęs Heinrichas Mannas, žodžiais: „Tad jis turi pradingti – visiškai." Savikritikos ritualas negailestingai nuoseklus lyg kulinarijos vadovėlis. Jaunasis draugas pareiškia sutinkąs mirti „tardamas ‚taip' pasaulio revoliucijai."

9.

Ištarti „taip" sunkiai sekėsi net ir Brechtui po to, kai 1939 m. rugpjūčio 22 d. buvo pasirašytas Hitlerio–Stalino paktas: „Nejaugi ji (Tarybų Sąjunga) iš tikrųjų tikisi petys į petį su Hitleriu užkariauti pasaulį? Bet juk tai būtų beprotybė." Jeigu patikėtume Svetlana, jos tėvas iš tiesų to tikėjosi: „Kartu su vokiečiais mes būtume buvę nenugalimi", – dažnai kartojo jis po karo. Bet tai greičiau panašu į makabrišką juokelį. Hitleris ir Stalinas žinojo, kad jų tikslai kertasi būtent dėl panašumo: hegemonija suvienytoje Europoje, kuri pajėgs mesti iššūkį Amerikai kovoje dėl valdžios pasaulyje. Ilgainiui Europa, kaip tie Laukinių Vakarų miestai kaubojiškuose filmuose, kuriuos Stalinas mielai žiūrėdavo, tapo per ankšta dviem „revolverio herojams". Kažkada turėjo ateiti metas lemiamai kovai. Klausimas buvo tik – kuris pirmas išsitrauks revolverį.

Stalinas buvo įsitikinęs, kad Hitleris pirmąjį savo smūgį suduos Vakarams. Radekas jau 1932 metais K.A. Wittfogeliui pasakė, kad nacių sutriuškintas vokiečių darbininkų judėjimas buvo kaina už šio seno TSRS užsienio politikos tikslo įgyvendinimą. 1933 metais Stalinas turėjo stipriausią kariuomenę Europoje, tuo tarpu Anglija, Prancūzija ir JAV buvo nusiginklavusios. Tai nebuvo vien tušti grasinimai, kai Stalinas XVII partijos suvažiavimui pasakė: „Tačiau tie, kurie pamėgins užpulti mūsų šalį, gaus triuškinamą atkirtį ir jiems praeis noras kišti savo knyslę į mūsų tarybinį daržą." XVIII partijos suvažiavime 1939 m. kovo mėnesį jis pavadino Berlyno–Romos–Tokijo sąjungą „Antikominterno paktu ir negrabiu, permatomu maskaradu". „Kariauja agresyvios šalys, kurios kiek tik galėdamos pažeidinėja neagresyvių šalių, visų pirma Anglijos, Prancūzijos ir JAV, interesus; na, o šios tik traukiasi." (Kiek šiame pakte būta „Antikominterno" elementų, rodo 1941 metų Stalino su Japonija sudaryta neutra-

lumo sutartis, kurios, iki Tarybų Sąjungai 1945 metų rugpjūtį paskelbiant karą, abi šalys sąžiningai laikėsi. Jei Japonija kartu su Hitleriu būtų užpuolusi Tarybų Sąjungą, o ne JAV, pasaulio istorija būtų visai kitaip susiklosčiusi.)

Dėl Vakarų besilaikytos nuolaidžiavimo politikos moralumo ar amoralumo nereikėtų sukti galvos daugiau, nei tai darė pats Stalinas: „Kaip sukti kapitalistų diplomatai sako, – politika yra politika." Ryžtingam anglų ir prancūzų politikų pasipriešinimui trukdė tai, kad jie suvokė Versalio sutarties, kurią Hitleris norėjo panaikinti, amoralumą. Jiems trukdė ir „etniniai" klausimai: remdamasis Woodrowo Wilsono „Tautų apsisprendimo teise", Hitleris reikalavo ją suteikti austrams ir Sudetų vokiečiams; per menkas anglų ir prancūzų apsiginklavimas ir nenoras – dėl plataus judėjimo už taiką ir dėl ūkio krizės – dėti tam daugiau pastangų; labai pagirtina ir karo baimė, neleidusi pamatyti, kad Hitleris nesibaido karo; galbūt prisidėjo ir nedrąsi viltis, kad Hitleris ir Mussolini susipeš dėl Pietų Tirolio ar Hitleris su Stalinu susikivirčys dėl Ukrainos; be abejo, ir nepasitikėjimas Tarybų Sąjunga dar nuo Bresto taikos laikų.

1935 metais Tarybų Sąjunga su Prancūzija ir Čekoslovakija sudarė prieš Hitlerį savitarpio pagalbos sutartį. Dar iki Miuncheno Stalinas siūlė Didžiajai Britanijai ir Prancūzijai kartu saugoti Čekoslovakiją, tačiau šis pasiūlymas, kaip ir pati savitarpio pagalbos sutartis, pasirodė joms įžeidus, nes Tarybų Sąjunga neturėjo bendros sienos nei su Čekoslovakija, nei su Vokietija. Ir Lenkija, ir Baltijos valstybės kategoriškai atsisakė praleisti per savo teritoriją tarybinius karius. Be to, 1937–1938 metais Stalinas likvidavo 45 procentus savo karininkų; taigi ar apskritai pajėgi buvo kovoti Raudonoji armija?

Prancūzija turėjo pagrindo bijoti, kad ji bus vienintelė žemyno didžioji valstybė, turėsianti atlaikyti visą vokiečių

karo mašinos galią ir ne mažiau pagrįstai kaip Tarybų Sąjunga: „Neleisti karo provokatoriams, įpratusiems kitų rankomis graibyti iš ugnies kaštonus, įvelti mūsų šalies į konfliktus." (Stalinas) Taip Hitleris pasinaudojo savo potencialių priešininkų tarpusavio nepasitikėjimu, kaip ir Stalinas buvo pasielgęs su savo vidaus priešais dar iki 1929 metų.

Stalinas 1939 m. kovo 10 d. įspėjo, kad nuolaidžiavimo politikos šalininkų „didelis ir pavojingas žaidimas baigsis fiasko". Fiasko įvyko, kai Hitleris užėmė Čekoslovakiją, o Chamberlainas 1939 m. kovo 31 d. Didžiosios Britanijos ir Prancūzijos vardu užtikrino Lenkijai jos nepriklausomybę ir teritorijos neliečiamumą, neprašydamas to paties iš Stalino, nors Tarybų Sąjungai šios garantijos buvo ne mažiau svarbios nei pačiai Lenkijai. Juk Rusiją puolantys vokiečiai būtų turėję eiti per Lenkiją ir tai būtų sukėlęs karą dviem frontais, o to Hitleris 1939 metais nenorėjo. Savo didingu gestu Chamberlainas tiesiog privertė Hitlerį, visiškai neketinantį atsisakyti Lenkijos avantiūros, ieškoti atsvaros Rytuose, pas Staliną. Stalinas parodė jam savo palankumą, praėjus mėnesiui po Chamberlaino pareiškimo pakeisdamas užsienio reikalų ministrą žydą Litvinovą Molotovu, ir per savo pasiuntinybę Berlyne ištiesė pirmuosius čiuptuvus.

Hitlerio–Stalino paktu Rusija kaip mokestį už išstojimą iš Pirmojo pasaulinio karo atgavo visą prarastą teritoriją. Nuo jau prasidedančio Antrojo pasaulinio karo Stalinas ne tik kad nebegalėjo, bet ir nebenorėjo savo šalies laikyti nuošalyje. Brechtas 1939 m. rugsėjo 19 d. pranašavo: „Ko gero, nėra ko laukti kariaujančių šalių nuovargio ir dėl to kilsiančių jų gyventojų sukilimų. Ir toliau bus aktyviai veikiama viso karo metu, visais jo etapais." Iš tikrųjų, užėmęs rytų Lenkiją, Latviją, Lietuvą ir Estiją, Stalinas užpuolė Suomiją.

1939 metų vasarą pradedamas psichologinis gyventojų rengimas būsimam karui su Vokietija. Teatruose buvo vaidinama pjesė apie karą su Napoleonu *Berlyno raktai*. O N. Šbanovo romanas *Pirmas smūgis. Būsimo karo istorija*, išleistas Gynybos ministerijos, prasideda neišprovokuotu vokiečių oro pajėgų antskrydžiu. Po minutės nuo žemės pakyla pirmieji tėvynės naikintuvai ir per pusvalandį atmuša puolimą. Dar po dviejų valandų tarybiniai bombonešiai išskrenda Niurnbergo–Fiurto kryptimi, kur Dornierio lėktuvų gamyklų darbininkai, dainuodami Internacionalą, nekantriai laukia bombardavimo pradžios. Kitomis dienomis prasideda pergalingas Raudonosios armijos žygis.

Pasirašius paktą, šis romanas buvo skubiai surenkamas kaip makulatūra. Chruščiovas tvirtina, kad net politiniame biure buvo uždraustos diskusijos apie užsienio politiką. 1935 metais antifašistiškai nusiteikusias Kominterno partijas Molotovas skubiai perorientavo: „Su nacionalsocialistine pasaulėžiūra, kaip ir su kiekviena kita pasaulėžiūra, gali būti sutinkama arba ne. Tačiau kiekvienas suvokia, kad pasaulėžiūros negalima sunaikinti. Todėl neprotinga ir net nusikalstama siekti hitlerizmą sunaikinti karu (kaip tai daro Vakarų valstybės)." Vokiečių komunistai, gavę prieglobstį Tarybų Sąjungoje, bet patekę tarp Gulago girnų, buvo išduoti Gestapui. Ir kol vokiečiai 1941 m. birželio 22 d. neužpuolė Tarybų Sąjungos, ji didžiuliais kiekiais Hitlerio karo mašinai tiekė naftą ir žaliavas.

Raudonoji armija puolimui buvo visiškai nepasirengusi. Iš 152 tarybinių divizijų 30 buvo sumaltos per tris savaites, o 70 neteko pusės savo karių; per kelis mėnesius buvo sunaikinta 96 procentai oro pajėgų; daugiau kaip pusė kuro ir amunicijos sandėlių buvo sugriauta ar paimta vokiečių, ką jau kalbėti apie Ukrainos ir Baltarusijos didmiesčių pramonę. (Visai kitaip nei paplitusioje legendoje, perkelti visa

tai už Uralo buvo pradėta tik vokiečiams jau puolant.) Politiniai laimėjimai, kaip antai: laimėtas laikas, sienos nukėlimas toliau į vakarus, kuriais buvo teisinamas Hitlerio–Stalino paktas, Hitlerio žaibiško karo buvo paversti niekais.

Pats Stalinas buvo kaip suparalyžiuotas. Jis paliko Molotovą aiškinti rusų liaudžiai padėties, o pats, nugrimzdęs į gilią depresiją, užsidarė savo vasarnamyje. Kai pagaliau politbiuro nariai atvažiavo jo ieškoti, jis tik pažiūrėjo į juos ir paklausė: „Ko atvažiavote?" Mikojanui susidarė įspūdis, kad Stalinas laukė savo atstatydinimo ir suėmimo. Kodėl šis smūgis Stalinui buvo toks netikėtas? Jį gi įspėjo jo šnipų šnipas Richardas Sorge iš Tokijo, jo karo atašė iš Berlyno ir net Winstonas Churchillis. Gal jis Hitleriu labiau pasitikėjo nei jais visais? Vargu. Pasirašęs Hitlerio–Stalino paktą, jis pasakė: „Mes nepamirštame, kad galutinis jų tikslas yra užpulti mus."

Stalinas tikėjosi, kad pasikartos, kaip ir per Pirmąjį pasaulinį karą, žiaurusis apkasų karas Vakaruose. Greita Prancūzijos kapituliacija suardė jo planus, kuriuos 1941 m. balandžio 17 d. „Lenino" karo akademijoje nusakė Eugenas Varga: „TSRS interesams naudinga taika (su Vokietija) tol, kol kapitalistinėse šalyse nepribręs revoliucinė krizė. Tuomet jau bus Tarybų Sąjungos pareiga ateiti kitoms šalims į pagalbą."

1939–1941 metais Rusijos karinės pajėgos išaugo dvigubai ir skaičiumi pranoko vokiečių. Jau vien dėl to Stalinui turėjo atrodyti beprotiška prielaida, kad Hitleris, iš pradžių neparklupdęs Didžiosios Britanijos, ryšis pradėti antrąjį frontą Rytuose. Generalinio štabo gynybos planus Stalinas atmetė, sakydamas: „Kam reikia skleisti traukimosi nuostatas?"

Be to, saugumo tarnybos pranešimais, Hitlerio telkiami Lenkijoje daliniai dar nebuvo gavę žieminės aprangos ir todėl negalėjo būti pasirengę pulti. O Hitleris ir užpuolė Rusiją tam, kad turėtų laisvas rankas karui su pasauline

britų imperija. Žieminės aprangos, jo manymu, nereikėjo, nes žygį buvo numatyta baigti per keletą mėnesių. 1941 m. gegužės 15 d. maršalas Žukovas pateikė Stalinui prevencinio smūgio planą, pagal kurį 152 divizijų puolimu prieš 100 per 30 dienų būtų „palaužtos pagrindinės vokiečių armijos pajėgos" ir užimta Lenkija bei Rytų Prūsija. Tam besirengiant, užpuolė vokiečiai. Į vakarus perkelti tankai, pabūklai, lėktuvai, atsargos ir kareiviai vokiečių buvo užgrobti arba sunaikinti. Taigi Stalino visiškas neveiklumas buvo ne aklai patiklaus žmogaus, o greičiau viską pastačiusio ant kortos ir pralošusio reakcija: „Leninas sukūrė mūsų valstybę, o mes ją praš...!"

Lenino sukurtą valstybę tuomet išgelbėjo paprasti tarybiniai piliečiai: kareiviai ir partizanai, darbininkai, išėję į Maskvos priemiesčius plikomis rankomis atremti vokiečių dalinių, ir pirmąkart nuo karo pradžios, 1941 metų žiemą, sustabdę Hitlerio armiją. Na, o Ukrainos valstiečiai vokiečių karius daugiausia pasitiko kaip išvaduotojus, bet greitai turėjo nusivilti. Apakęs nuo savo rasistinės ideologijos, į slavus Hitleris žiūrėjo kaip į antrarūšius žmones. O kolchozus, supratęs jų teikiamą naudą, paliko kaip vergų ūkius. Okupantų barbariškumas pavertė karą „Didžiuoju tėvynės karu", o didžiulės aukos (28 milijonai, tuo tarpu amerikiečių nuostoliai Antrajame pasauliniame kare buvo truputį daugiau nei milijonas žmonių, įskaitant ir sužeistuosius) privertė užmiršti revoliucijos aukas.

Stalinas šioje žūtbūtinėje kovoje įsigyveno į *voždj* (vado) vaidmenį; o jo žudikiškas įsakymas – iki paskutinio kraujo lašo ginti jo vardu pavadintą miestą – galų gale lėmė persilaužimą kare; ir kai „didžioji trijulė" – Churchillis, Rooseveltas ir Stalinas – 1943 metų pabaigoje susirinko į konferenciją Teherane, jie jau nebekalbėjo apie tai, ar laimės karą, o tik apie tai, kaip reikės sutvarkyti pasaulį po karo.

10.

Per derybų Potsdame pertraukėlę prie Stalino priėjęs JAV prezidentas Trumanas „tarp kitko prisiminė turįs neįprastos griaunamosios galios ginklą". Stalinas nudavė, kad tai jam nepadarė kažin kokio įspūdžio, ir tik išreiškė viltį, kad JAV „tinkamai panaudos jį prieš Japoniją". Tačiau Stalinas iš savo šnipų Fuchso ir Macleano jau seniai žinojo apie britų ir amerikiečių tobulinamą atominę bombą, o specialiame Gulago skyriuje Frankas Landau jau gamino tarybinę bombą, kuri 1949 metais buvo visiškai baigta. Pats faktas, kad jo sąjungininkai šį ginklą iki to laiko slėpė, tik patvirtino, ką Stalinas jau senokai įtarė, nauja Roosevelto Jungtinių Tautų sistema, kaip ir Wilsono Tautų Sąjunga, vėl bus *pax americana*. Iki Potsdamo dar atrodė, kad Lenino svajonė apie tarybinį bloką nuo Vladivostoko iki Atlanto dar gali išsipildyti. Didžioji Britanija per karą neteko savo finansinės galios, jos imperijos iširimas atrodė neišvengiamas. Amerikiečiai buvo pavargę nuo karo – kareiviai norėjo namo. Europa iki Elbės buvo pripažinta Rusijos įtakos sfera. Graikijoje kunkuliavo pilietinis karas, o Liaudies fronto ir Pasipriešinimo kovų sustiprinti ir apginkluoti Italijos bei Prancūzijos komunistai irgi buvo pasirengę kovai. Bet čia atsirado ta bomba ir reikėjo vengti provokacijų. Du trečdaliai Lenino vizijos buvo įgyvendinta – iš pradžių to turėjo pakakti. Ir tik 1950-aisiais, kai buvo susprogdinta pirmoji tarybinė atominė bomba, ir kai Mao Tse-tungas nugalėjo Kinijoje, jau buvo galima pagadinti amerikiečiams nervus: birželio 25 dieną Kim Il Sungo daliniai įsiveržė į Pietų Korėją.

Iš paskutinio Stalino teorinio veikalo *Ekonominės socializmo problemos TSRS* (1952 m.) matyti, kad pasaulinės revoliucijos vado mintys, nepaisydamos pasaulinę padėtį pakeitusių Kinijos revoliucijos ir Indijos nepriklausomybės, vis dar sukosi apie Europą. Revoliucijų trečiajame pasaulyje

reikšmė ta, „kad plotas, kuriame pagrindinės kapitalistinės... šalys turi įtakos pasauliniams ištekliams, ne plėsis, o tolydžio mažės", kaip tik dėl šio pasaulinės rinkos siaurėjimo „kapitalistinė Anglija, taip pat ir kapitalistinė Prancūzija pagaliau ir galutinai bus priverstos išsivaduoti iš JAV glėbio ir surizikuos konfliktuoti su jomis". O kai dėl Vakarų Vokietijos ir Japonijos, tai „šios šalys dabar varganai egzistuoja po Amerikos imperializmo padu. Daryti prielaidą, kad šios šalys nemėgins atsistoti ant kojų, nuversti JAV ‚režimą' ir išsiveržti į savarankiško vystymosi kelią,– reikštų tikėti stebuklais." Besilaikydamas gynimosi taktikos Stalinas kalbėjo apie tai, kad judėjimas už taiką kapitalistinėse šalyse galėtų užkirsti kelią karui (su Tarybų Sąjunga). Tačiau Europos didžiųjų valstybių ir Japonijos pastangos „išsivaduoti iš amerikiečių vergijos rodo, kad karas tarp kapitalistinių valstybių vis dar yra neišvengiamas". Taigi Stalinas šeštojo dešimtmečio pradžioje surišo nutrūkusį, nuo 1925 metų vyniojamą tos pačios strategijos siūlą: kaip ir tarpukaryje, visomis priemonėmis reikėjo skatinti nesutarimus tarp Europos ir Amerikos. Todėl 1952 metais Stalino pateiktoje notoje siūloma suvienyti Vokietiją, tokiu būdu paverčiant ją neutralia (t.y. didesnę jos dalį išlaisvinant iš Vakarų glėbio).

Neatsitiktinai Hitlerio siektas Versalio pokarinės tvarkos peržiūrėjimas 1952 metais jau įvertinamas teigiamai: „Vokietija per 15–20 metų po savo pralaimėjimo vėl atsitiesė ir, išsivadavusi iš vergovės, atsistojo ant kojų kaip pasaulio didžioji valstybė." O Antrąjį pasaulinį karą sukėlė ne agresyvi Hitlerio politika, o JAV, „norėjusios atsikratyti savo pavojingiausių konkurenčių Vokietijos ir Japonijos kovoje dėl užsienio rinkų, siekdamos užvaldyti pasaulinius žaliavų šaltinius ir taip įsigalėti pasaulyje".

Gal būtų gerai vėl kokius 15–20 metų palaukti, kol nesutarimai tarp kapitalistinių valstybių virs konfliktais ir

tuomet bus galima įsikišti. Dabar visų pirma reikėjo sutvirtinti tai, kas jau pasiekta, ir, žinoma, atsitverti nuo išorinio pasaulio, kad „visuomenės ekonominis ir kultūrinis perauklėjimas" vyktų be trukdymų. Jau 1946 metais Churchillis matė tarp Vakarų ir Rytų Europos nusileidžiant „geležinę uždangą". Iš Vokietijos koncentracijos stovyklų grįžtantys karo belaisviai iš karto keliavo toliau į Gulagą. Pagalbos pagal Maršalo planą atsisakymas pasmerkė atsilikusią ir karo nuniokotą Rytų Europą atsitiesti tik savo jėgomis. Su ta pačia energija, kaip ir ketvirtajame dešimtmetyje ėmėsi industrializacijos bei kolektyvizacijos, Stalinas vėl griebėsi jau patikrinto žavėjimo ir teroro derinio. Tiesa, naujoji kampanija, prasidėjusi Ždanovui užsipuolant keletą periodinių literatūros leidinių Leningrade, buvo savita tuo, kad vis ryškiau buvo nukreipiama prieš „kosmopolitus ir sionistus", t.y. žydus. Carinėje imperijoje antisemitizmas buvo labai gajus. Reakcingos organizacijos stengėsi darbininkų ir valstiečių nepasitenkinimą nukreipti pirmiausia prieš žydus: „Muškit žydus ir intelektualus – gelbėkite Rusiją!", – ragino juodašimtininkų šūkis po 1905 metų revoliucijos. Chruščiovas prisiminė kelias dienas trukusį kalnakasių, tarp kurių jis užaugo, pogromą, po kurio jie, atitokę ir susigėdę, lyg po išgertuvių, sulindo į savo lūšnas. Tad nenuostabu, kad daugelis žydų savo tėvynės ieškojo revoliucinėse partijose, kurios irgi nebuvo visiškai neantisemitinės. 1907 metais Londone vykusiame RSDP (Rusijos socialdemokratinės darbininkų partijos) suvažiavime gruzinas Stalinas (pasivadinęs iškalbingu pseudonimu „Koba Ivanovičius", t.y. Ivano sūnus) visai palankiu tonu pasakoja apie vieno bolševiko „pokštą": „Menševikai yra žydų, o bolševikai vien tik rusų frakcija – taigi būtų visai neblogai mums, bolševikams, surengti pogromą." Atsižvelgdamas į rusų antisemitizmą, Leninas į Liaudies komisarų tarybą nepriėmė žydų, išskyrus

Trockį, nors daugelis „grynų rusų" bolševikų vadų, išvardijant tik žymiausius – Zinovjevas, Kamenevas, Sverdlovas, Litvinovas, Kaganovičius, Radekas, Sokolnikovas, – irgi buvo žydų kilmės. Sverdlovas net tapo Centro vykdomojo komiteto pirmininku, bet 1919 metais jį pakeitė Kalininas.

Stalinas, priešingai nei Hitleris, nebuvo apsėstas fanatiškos rasinės neapykantos. Jis pasikliaudavo savo patikėtiniu Kaganovičiumi; patikdavo poeto Erenburgo jam skiriamos odės; susitaikė, nors ir niurzgėdamas, su tuo, kad jo sūnus Jakovas ir duktė Svetlana susituokė su žydais. Tačiau, be abejonės, antisemitizmas sustiprino Stalino priešiškumą Trockiui, prieš kurį ir kitus priešininkus be skrupulų buvo jo pasitelktas tas pats rusų antisemitizmas. Oficialiojoje partijos istorijoje *Trumpas kursas* Trockis vadinamas „Judu". Tai turėjo sukelti išankstinę krikščionių nuostatą prieš Jėzų išdavusius žydus ir kartu išduotąjį Staliną iškelti iki mesijaus.

Prasidėjus kampanijai prieš kosmopolitus ir sionistus, senasis juodašimtininkų šūkis tapo *de facto* Stalino politikos kryptimi. Taip aklai masių neapykantai buvo surastas atpirkimo ožys – Ukrainoje vėl prasidėjo pogromai, intelektualai galėjo būti gąsdinami „kosmopolito" etikete, o iškėlus šūkį apie „sionistinį amerikiečių sąmokslą" antisemitizmas buvo pasitelktas kovai su Volstryto žydų užvaldyta Amerika. Žydų mokyklos, teatrai ir laikraščiai buvo uždaromi, žydams buvo taikomi ribojimai stojant į aukštąsias mokyklas, dirbti teisėtvarkos arba diplomatinį darbą. Aktorius ir Maskvos jidiš teatro direktorius Solomonas Michoelsas, kaip ir daugelis kitų žydų menininkų, buvo nužudytas.

Beveik visi partijos iniciatyva įkurto žydų antifašistinio komiteto nariai buvo suimti ir sušaudyti. Prahoje Slansky proceso metu kaip Vakarų agentai buvo teisiami 14 aukštus postus užimančių partijos vadovų; vienuolika iš jų buvo

žydai. Kremliuje buvo atskleistas „daktarų sąmokslas": atseit siekta išžudyti valstybės ir partijos vadovybę; šeši iš devynių teisiamųjų buvo žydai. Prieš savo mirtį „visų Tarybų Sąjungos tautų tėvas, draugas ir vadas" svarstė apie visų žydų ištrėmimą į Birobidžaną – „autonominį žydų regioną" azijinėje Tarybų Sąjungos dalyje.

„Tai jau mano galas. Aš nebepasitikiu niekuo, net ir pačiu savimi." Šie baisūs žodžiai nusako susenusio diktatoriaus dvasinę būseną. Lyg šių laikų Makbetas jis mirko „giliai kraujyje". Aplinkui jį buvo tuščia: „Ir visa, kas senatvėje priklauso, / Meilė, pagarba, klusnumas, užjautimas draugo, / To man neregėti, o tiktai / prakeiksmai, tariami negarsiai, bet iš širdies giliai..."

Pirmoji Stalino žmona mirė dar iki revoliucijos, o antroji nusižudė 1931 metais. Vyresnysis sūnus Jakovas pakliuvo į vokiečių nelaisvę ir metėsi ant Saksenhauzeno (koncentracijos stovyklos) aptvaro aukštos įtampos laidų. Antrasis sūnus – Vasilijus prasigėrė. Svetlana mylėjo savo tėvą, bet po karo jo vengė. Žmogus, aptvėręs savo imperiją nuo pasaulio, o save – nuo savo liaudies, bijojo vienatvės; jis ištisoms naktims suburdavo pas save valdžios vyrų kliką – Beriją, Malenkovą, Bulganiną, Chruščiovą, – turėjusią kartu su juo žiūrėti vesternus, be saiko valgyti, gerti, sudaryti jam pataikūnų draugiją, o jis pats tuo tarpu – ir tai visi puikiai suprato – rezgė prieš juos sąmokslą. Molotovas ir Mikojanas jau buvo nušalinti nuo valdžios, o Berijos dienos irgi suskaičiuotos.

Stalino veikalas *Marksizmas ir kalbotyros klausimai*, pasirodęs dalimis 1950 metų vasarą *Pravdoje*, buvo paskutinis jo pokštas padlaižūnams. Dauguma Stalino biografų šį veikalą vertina tik kaip Stalino užgaidą įeiti į istoriją ir kaip marksizmo-leninizmo teoretikui. Be abejo, Stalinui būtų buvę malonu sužinoti, kad VVSP (Vokietijos vieningoji socialistų

partija), tiesa, kažkodėl įtartinai vėluodama, surengė konferenciją teorijos klausimais, skirtą jo veikalo reikšmei „mokslo raidai". Joje politinio biuro narys Fredas Oelsneris Stalino knygą garbino kaip „aukščiausią marksizmo-leninizmo pakopą, dar vieną žmonijos pažinimo viršūnę"; Robertas Havemannas Stalino proteguojamo šarlatano Lysenkos darbus pavadino „mokslo išgelbėjimu, nuosekliai pritaikant dialektinį materializmą"; Wolfgangas Harichas kalbėjo apie tai, kad „draugo Stalino veikalai yra mūsų nepakeičiamas ginklas kovoje su nacionaliniu nihilizmu"; o kur dar įžymus senasis teoretikas Hermannas Dunkeris, išdrįsęs įžvelgti prieštaravimą tarp Stalino išvedžiojimų apie pagrindą bei antstatą ir Marxo, tačiau galų gale ir pats atšliaužė po kryžiumi ir, pralenkdamas Oelsnerį, Hafemanną, Harichą ir kitus iš bendros rikiuotės neišsiskiriančius saldžialiežuvius, su ašaromis akyse pareiškė: „Aš esu giliai sukrėstas tos begalinės Stalino veikalų reikšmės darbininkų judėjimui ir mūsų keturių klasikų vienybės, kuri giliai giliai mane sukrėtė" ir t. t.

Tačiau partijos darbininkų saldžialiežuvavimas ir gilus gilus intelektualų nusižeminimas, kad ir kaip tai būtų smagu, ilgainiui pabosta, net jei tam pikantiškumo suteikia Stalino ir visų dalyvaujančiųjų žinojimas apie prieštaravimą tarp marksizmo pagrindų ir to, kaip Stalinas apibrėžia šiuos pagrindus savo veikale *Apie dialektinį ir istorinį materializmą*: būtent, jo nuomone, gamybinės jėgos nepriklauso pagrindams. Tačiau kas iš tiesų skaitant *Marksizmą ir kalbotyros klausimus* užgniaužia kvapą – tai Stalino įžūlumas, kai jis, kritikuodamas „N.J. Marro kalbotyros mokyklą", aprašo *savo* imperiją: „Susidarė uždara grupė neklystamai vadovaujančių asmenybių, kurios, užkirtusios kelią bet kokiai galimai kritikai, ėmėsi savavališkai šeimininkauti ir visaip kitaip piktadariauti." Jei pakeistumėme „N.J. Marrą"

Stalinu, tekstas įgytų savo tikrąją reikšmę: „Kritiškai nusistatę prieš N.J. Marro įpėdinį arba bent kiek neigiamai atsiliepę apie N.J. Marro mokymą, talentingi dėstytojai ir tyrinėtojai netekdavo savo postų arba būdavo pažeminami pareigose. O atsakingi postai buvo patikimi ne pagal profesinę kompetenciją, o pagal tai, kiek mokslininkai buvo atsidavę N.J. Marro mokymui. Vadinamasis ‚Baku kursas'" (čia būtų galima prisiminti, kad Stalinas buvo žinomas kaip TSKP istorijos *Trumpo kurso* autorius) „valdančiųjų asmenybių kastos [!] potvarkiu buvo besąlygiškai rekomenduojamas kaip pagalbinė mokomoji priemonė studentams." „Kalbotyros moksle" šeimininkavo „Arakčejevo režimas". (Arakčejevas prie caro Aleksandro I ir caro Pavlo I buvo karo ministru ir įsteigė barbariškai griežtai valdomas karines žemės ūkio kolonijas, kurios galėtų būti Gulago prototipu.) Ilgainiui išaiškėjo ir daug N.J. Marro mokymo trūkumų, klaidų, neišspręstų problemų, neišnagrinėtų temų. O ne, tik jau apsaugokite mus nuo N.J. Marro ‚marksizmo'".

Gyvenimo pabaigoje Stalinas labai domėjosi veikalais apie Rusijos absoliutizmą. Jis vis labiau susitapatindavo su „Groznyj" – Ivanu Rūsčiuoju. Kartą, pasirašydamas po kandidatų mirti sąrašu, jis Molotovui pasakė: „Kas po dešimties ar dvidešimties metų prisimins šiuos niekšus? Niekas. Kas šiandien prisimena Ivano Rūsčiojo sudorotus bojarinus? Tauta turi žinoti: jis pašalino jos priešus. Pagaliau ir galutinai kiekvienas gavo, ko nusipelnė." Tam tikra prasme Stalinas irgi mirė pelnyta mirtimi. 1953 m. kovo 1 dieną vasarnamyje jį ištiko širdies smūgis. Kadangi tarnai ir apsauga nedrįso jo trukdyti, jam visą dieną ir dar pusę nakties teko bejėgiškai gulėti savo kambaryje ant grindų. Keturias dienas truko kova su mirtimi – lėtas uždusimas. „Paskutinę akimirką jis staiga atsimerkė ir nužvelgė visus, stovinčius aplinkui. Baisus tai buvo žvilgsnis – lyg pamišęs, lyg įtūžęs, kupinas

mirties siaubo. Tada jis staiga pakėlė kairę ranką ir mums visiems pagrasino."

Stalino imperija pergyveno jį patį beveik keturiasdešimčia metų. O kai vienas jo įpėdinių, Michailas Gorbačiovas, ėmėsi per „glasnostj" ir „perestroiką" įgyvendinti Chruščiovo pažadėtą „destalinizaciją", pasirodė, kad jis suardė glaistą, šiaip ne taip dar viską laikiusį. „Du vyrai, kurie kaip nė vienas kitas daugiausiai paveikė XX amžiaus politiką", – rašė Rudolfas Augsteinas 50-ųjų metinių, kai Tarybų Sąjunga buvo užpulta Vokietijos, proga: „tai Josifas Visarionovičius Stalinas ir Adolfas Hitleris." Stebėtinas įvertinimas. Ne tik todėl, kad pamirštamas žmogus, kurio neįveikė Hitleris ir kuriam turime būti dėkingi už taikiai, priešingai nei anie du piktadariai troško, suvienytos Europos viziją, – Winstonas Churchillis. Hitlerio ir Stalino iširusios imperijos galbūt darys mažesnę įtaką istorijai, nei Churchillio neišsaugota britų pasaulinė imperija. Bet ir todėl, kad Tarybų Sąjungos žlugimas patvirtino laikraščių (*Time* ir *Life*) leidėjo Henry'o Luce'o žodžius: „Šis šimtmetis, – tvirtino jis jau 1940 metais, – bus Amerikos šimtmečiu."

Roosevelt

1.

Franklinas D. Rooseveltas ir Josifas Stalinas pirmąkart susitiko „didžiosios trijulės" konferencijoje Teherane 1943 metų lapkritį. Idant neprarastų jau, atrodo, ranka pasiekiamos taikos, buvo pasiūlyta susivienyti. Bent jau Rooseveltas tikrai tikėjosi, kad iš nenoromis susivienijusių Hitlerio priešininkų sąjungos – „Jungtinių Tautų" – turėjo iškilti nauja, taikinga pasaulio santvarka, kokia kad nebuvo įgyvendinta prieš ketvirtį amžiaus Versalyje. Būtų per daug paprasta dabar, žvelgiant atgal į praeitį, tvirtinti, kad ta viltis buvo pasmerkta neišsipildyti. Tačiau pažvelgus į Stalino ir Roosevelto gyvenimo kelią atsiveria praraja tarp jų pasaulėžiūrų, išgyvenimų, patirties ir lūkesčių – kaip ir tarp judviejų atstovaujamų sistemų.

Stalinas užaugo pusiau azijietiškos, pusiau feodalinės Gruzijos žemiausiame visuomenės sluoksnyje; Rooseveltai – pasiturintys Niujorko valstijos patricijai, priklausę visuomenės sluoksniui, kuris buvo Amerikos aristokratijos atitikmuo. Jie – prezidento Theodoro Roosevelto giminės, prezidento Groverio Clevelando draugai, Vanderbildtų kaimynai, vedybiniais ryšiais susigiminiavę su Astorais. Stalino

tėvas dar spėjo pabūti baudžiauninku; Roosevelto tėvas buvo geležinkelių ir anglies kasyklų priežiūros tarybos narys, stambus žemvaldys, o jo luomo jaunuoliui priderančios „didžiosios kelionės" po Europą metu, 1848-aisiais, leido sau, pramogos dėlei, sudalyvauti Garibaldžio raudonmarškinių kovose dėl Italijos laisvės. Stalino motina dirbo skalbėja ir skiepijo savo sūnui norą prasimušti į žmones; Roosevelto motina Sara paveldėjo Delanosų palikimą, susikrautą prekiaujant su Kinija. Savo socialinį etosą ji apibrėžė laiške sūnui: „Senas, kvailas posakis ‚noblesse oblige' (kilmė įpareigoja) yra vis dėlto teisingas, bet mus, ko gero, dar tiksliau apibūdina ‚honneur oblige' (garbė įpareigoja)..." Franklinas Rooseveltas liko ištikimas šiam aristokratų devizui, kaip ir Haid parke, Hudsono slėnyje, esančiai Rooseveltų valdos rezidencijai, kur jis gimė, o miręs ten buvo ir palaidotas. Marksizmas buvo antrasis Stalino gimimas, paneigęs visas jo ankstesnio gyvenimo vertybes. Jis buvo tiek intelektualas, kiek ir ideologas, susikūręs savo pasaulėžiūrą ir jos apsėstas. Rooseveltas, kartą paklaustas apie jo gyvenimo filosofiją, neryžtingai atsakė: „Filosofija? Filosofija? Aš esu krikščionis ir demokratų partijos narys – daugiau nieko." Stalinas dvasininkų seminarijoje tapo rūsčiu ateistu; Rooseveltas laikėsi anglikonų bažnyčios dogmų ir ritualų, o savo žmonos paklaustas, kaip suderina intelektą su Bažnyčios doktrina, atsakė: „Aš niekuomet apie tai daug negalvojau. Tikriausiai geriau daug negalvoti apie tokius dalykus." Stalinas buvo XIX šimtmečio filosofijos ir literatūros žinovas; Rooseveltas nebuvo skaitęs nė eilutės Darvino, Hegelio ar Marxo veikalų – Thomas Mannas po apsilankymo Baltuosiuose rūmuose netgi tvirtino, kad Rooseveltas nieko, išskyrus kriminalinius romanus prieš miegą, neskaito. Stalinas maištavo prieš Tiflisio dvasininkų seminarijos dvasinius varžtus; Rooseveltas iki pat savo gyvenimo pabaigos

cituodavo elitinės Grotono mokyklos, kur jis buvo niekuo neišsiskiriantis, uolus mokinys, rektoriaus Endicotto Peabody'o nustatytus gyvenimo principus. Kai Stalinas leido nelegalius laikraščius Baku naftininkams, Rooseveltas, tuo metu Harvardo universiteto laikraščio *The Crimson* vyriausias redaktorius, peikė studentus už tai, kad jie vangiai remia futbolo komandą; kai Stalinas apiplėšinėjo bankus, Rooseveltas dirbo teisininku firmoje, kurios paslaugomis naudojosi ir „Standard oil" bei „American Tobacco". Stalino politinės studijos prabėgo nelegaliose draugijose, kalėjimuose, tremtyje, ideologinėje kovoje su leninizmo priešais – menševikais ir anarchistais. Rooseveltas visai neturėjo politinės patirties, kai 28 metų buvo išrinktas į Niujorko valstijos senatą. (Jo motina politiko profesiją laikė nesuderinama su džentelmenų luomu.) Jis žavėjosi savo pusbroliu, pažangiu respublikonu, Theodoru, o tai, kad Franklinas Rooseveltas 1910 metų rinkimuose buvo demokratų partijos kandidatu, lėmė partijos siekis rasti kandidatą, galėjusį finansuoti savo rinkimų kovą. Politikas Rooseveltas buvo grynas Amerikos sistemos gaminys. Jis, kaip nė vienas kitas XX amžiaus politikas, būdamas Niujorko valstijos įstatymų leidėju, Wilsono vyriausybės nariu, pralaimėjusiu kandidatu į viceprezidento postą, Niujorko gubernatoriumi ir pagaliau prezidentu, įvaldė šios sistemos taisykles, kaip antai: „ranka ranką plauna", „paslauga už paslaugą", šantažavimas–patronavimas, pažadai rinkimų kampanijos metu, manevrai, sąjungos, kompromisai. Stalinas buvo Lenino partijos produktas, ir remdamasis visiško atsidavimo revoliucijai, kompromisų nepripažįstančios ideologinės kovos ir staigių taktikos keitimų taisyklėmis mėgino prievarta pakeisti vangią Rusijos visuomenę.

„Amerika, tavo gyvenimas geresnis!" norėtųsi šūktelėti kartu su Goethe, pažiūrėjus į šiuos du tokius skirtingus

gyvenimus. Franklino Roosevelto karjera atrodo suprantama tik žvelgiant į ją kaip į šios nacijos, kuri jam gimus jau galėjo atsigręžti į savo šimtametę demokratijos tradiciją, sudedamąją dalį. Amerikos pasitikėjimas savo jėgomis dar nė karto nebuvo palaužtas, jos sienas saugojo du vandenynai, o konstitucija ir visuotinis pritarimas – visuomenės gyvenimą: nuo kongreso iki bankų ir trestų, nuo beisbolo masėms iki prestižinių golfo klubų, į kuriuos žydai ir airiai nebuvo įleidžiami, nuo skirstymo į rases iki ideologijos, skelbiančios, kad Dievas visiems žmonėms, o ypač amerikiečiams, davė teisę į gyvenimą, laisvę ir laimės medžioklę. Toji nacija, remdamasi šia teise, užkariavusi ir pertvarkiusi visą žemyną, visomis dinamiškojo kapitalizmo jėgomis ėmėsi pažaboti XX amžių.

Dabar jau gali pasirodyti net keista, kad šioji Amerika tik pačioje amžiaus pabaigoje (ir gana netikėtai) iškyla kaip nenuginčijama Žemės valdovė, ir kad tik Stalino nuskurdusi ir iškankinta imperija tiek laiko buvo pagrindinė kliūtis įgyvendinti Wilsono tikslą „padaryti pasaulį saugų ir demokratišką". Su šiuo šūkiu Amerika 1917-aisiais išėjo į Pirmąjį pasaulinį karą. Tarp Wilsono vyriausybės narių, pasisakiusių už įsikišimą į karą su Vokietija, buvo ir jūrų laivyno viceministras Franklinas Rooseveltas. O kitoje Žemės rutulio pusėje tais pačiais 1917 metais Lenino, Trockio ir Stalino vadovaujami bolševikai pradėjo sukilimą kaip būsimos pasaulinės revoliucijos prieš kapitalizmą ir buržuazinę demokratiją ženklą.

1943 metais tiek Rooseveltas, tiek Stalinas jau turėjo pakankamai patirties, kad galėtų dar kartą kritiškai įvertinti 1917 metų viltis. Leninas kažkada gyrėsi galįs, pasitelkęs iš revoliucionierių profesionalų sudarytą partiją, iškelti pasaulį iš vyrių, tačiau Hitleris tik per plauką neiškėlė iš ten pačios Lenino valstybės. O pasaulis tuo tarpu, priešingai visoms

Wilsono viltims, tapo gana nesaugia vieta demokratijai, liberaliajam kapitalizmui, kartu ir pačioms Jungtinėms Amerikos Valstijoms. Ketvirtojo dešimtmečio pradžioje, kai kapitalizmas buvo atsidūręs, atrodė, visiškoje aklavietėje, ir penktojo dešimtmečio pradžioje, kai sumušta ir nusilpusi Didžioji Britanija buvo likusi viena Tarybų Sąjungos sąjungininkės didžiosios Vokietijos galybės akivaizdoje, jau atrodė, kad Oswaldo Spenglerio „ateities banga" neišvengiamai priklausys autoritariniams režimams. Tai, kad viskas baigėsi kitaip, kad 1933 metais Amerikos demokratija vėl suklestėjo, o 1943 metais jau matėsi Italijos fašizmo, Vokietijos nacionalsocializmo ir Japonijos imperializmo galas – visa tai buvo kriminalinių romanų skaitytojo Franklino D. Roosevelto darbas; su Stalinu į dienos šviesą iškilo jau nuo Hegelio laikų po Europą klaidžiojanti revoliucijos šmėkla, jos atžangūs ir todėl reakcingi bruožai, o Roosevelto vardas įkūnija dar Lincolno puoselėtą „paskutinę, geriausią žmonijos viltį" apie pilietinę demokratiją ir žmonišką kapitalizmą.

2.

Stalinui buvo jau beveik 40 metų, kai pagaliau jam nusišypsojo laimė ir revoliucija ištraukė jį iš žeminamos, nenusisekusios egzistencijos – be pinigų, profesijos, šeimos, negerbiamas ir neperspektyvus tremties užmarštyje – ir užkėlė į valdžios viršūnę. Rooseveltas jau seniai prieš savo keturiasdešimtmetį turėjo viską, ko neturėjo Stalinas, jį visi laikė maloniu, ambicingu, gudriu, tačiau kiek lengvabūdišku ir tuštoku politiku, kuris tikriausiai vieną dieną taps vidutinišku prezidentu, tokiu kaip Warrenas Hardingas arba Calvinas Coolidge'as, bet neprilygs savo pusbroliui Theodore'ui Rooseveltui. Ne laimingas atsitiktinumas, o daugelis

asmeninių bei politinių krizių ir pralaimėjimų pakeitė Franklino Roosevelto gyvenimą ir padėjo atsiskleisti „pirmos klasės temperamentui", kurį pastebėjo (kartu ir „antros klasės intelektą") aukščiausiasis federalinis teisėjas Oliveris Wendellis Holmesas, kai naujai išrinktas prezidentas 1933 metais apsilankė pas jį.

1907 metais Franklinas Rooseveltas, dar jaunas teisininkas, kolegoms pasakojo, kad karjerą jis planuoja garsaus ir jo garbinamo pusbrolio „TR" pavyzdžiu: rinkimai į Niujorko valstijos įstatymų leidžiamąjį susirinkimą; jūrų laivyno viceministro postas; Niujorko valstijos gubernatoriaus kėdė; prezidentas. Iš pradžių viskas ėjosi pagal planą. Tiesa, Rooseveltui nepavyko nuversti airių kilmės politikos bosų korupcinės „mašinos", valdžiusios Niujorko valstijos demokratų frakciją, tačiau ši kova pelnė jam daug simpatijų, kurios išliko net ir tada, kai jis tylomis su tais pačiais Niujorko bosais sudarė taiką. Nors oficialiai tebuvo viceministru, Rooseveltas, o ne jo pacifistiškai nusiteikęs viršininkas Josephus Danielsas, buvo laikomas tikruoju Jūrų laivyno ministerijos vadovu.

Prie sėkmingos politinės karjeros prisidėjo ir santuoka bei šeima. Jau 1905 metais Franklinas vedė Eleonorą Roosevelt, TR jaunesniojo brolio dukterį. Jie susilaukė penkių vaikų. Eleonora tiek savo gyvenimo patirtimi, tiek temperamentu buvo visiška Franklino priešingybė; būdama aštuonerių, ji neteko savo nervingos, depresijų kamuojamos motinos, o netrukus ir dievinamo, bet nevykėlio tėvo; užaugo ji globojama savo senelės griežtoje, tarytum Viktorijos laikų aplinkoje. Franklinui Rooseveltui jo vaikystės aplinka ir auklėjimas suteikė saugumo ir bebaimiškumo pojūtį, o Eleonora nuo pat vaikystės jautė saugumo ir namų šilumos stoką. 1918 metais, sužinojusi apie Franklino romaną su savo sekretore Lucy Mercer, Eleonora buvo iš tikrųjų sugniuždyta ir pasiūlė

jam skirtis. Tai būtų sugriovę Roosevelto politinę karjerą. Nepaisant to, jis rimtai svarstė šią galimybę. Galiausiai sutuoktiniai, sutarę toliau bendrauti tik kaip kolegos, nuėjo savo keliais ir dažniausiai net negyveno po vienu stogu.

Eleonorai po patirto šoko šis priverstinis išsivadavimas iš įprasto ištekėjusios moters gyvenimo turėjo pasirodyti net labai mielas. Ji papuolė į pažangiai mąstančių, feministiškai nusiteikusių ir neretai atvirai demonstruojančių savo lesbietiškumą draugių būrį. Jų paveikta, Eleonora įsitraukė į socialinę veiklą, tapo politiškai aktyvi, dirbo mokytoja ir redaktore. Kaip *First Lady* ji dažnai buvo tarsi prezidento socialine sąžine, o ir po jo mirties liko viena įtakingiausių Amerikos moterų. Toks anuomet dar neregėtas ir net nepadorus atrodęs aktyvumas tapo pavyzdžiu vėlesnėms pirmosioms ledi. Ši neįprasta sutuoktinių pora, kokia buvo Rooseveltai – sklandė gandai apie jos romanus su žurnaliste Lorena Hikkock ir vairuotoju Earlu Milleriu, o Rooseveltas turėjo romaną su kita savo sekretore Missy LeHand, – veidmainiškai droviais devintojo ar dešimtojo dešimtmečio metais nebūtų turėjusi jokių galimybių patekti į Baltuosius rūmus.

Nutraukti santykiai su savo gyvenimo meile Lucy Mercer, iširusi santuoka – pirmasis likimo lepūnėlio egzistencinis sukrėtimas – ko gero, prisidėjo prie vėlesnės Franklino Roosevelto brandos.

Netrukus gautas antras smūgis. 38 metų Franklinas Rooseveltas 1920 metais iškėlė kaip demokratų kandidatas savo kandidatūrą į viceprezidento postą kartu su į prezidentus besibalotiruojančiu Jamesu N. Coxu (ir čia jis mėgdžiojo TR, kuris pirmiausiai tapo McKinley'o viceprezidentu, o po jo nužudymo ir jauniausiu JAV prezidentu). Nepagydomai sergančio Woodrowo Wilsono valia Coxas ir Rooseveltas savo rinkimų kampaniją sukoncentravo į JAV paramą Jungtinėms Tautoms. Jei ne Jungtinės Amerikos

Valstijos, Tautų Sąjunga būtų buvusi negyvu gimusiu kūdikiu; vis trapesne virstančios *pax britannica* paliktą tuštumą turėjo užpildyti arba Amerikos užtikrinama taikos sistema, arba pasaulinio karo sumaištis. Bet Ameriką buvo užliejusi nusivylimo banga dėl išduotų Versalio sutartimi 14-os Wilsono punktų; bolševikams pagarsinus apie slaptus Didžiosios Britanijos, Prancūzijos ir Rusijos susitarimus dėl karo tikslų, dar padaugėjo, jau ir taip daugumą sudariusių, amerikiečių, tikinčių, kad su šūkiu „Karas, kuriuo bus padarytas galas visiems karams" britų bei prancūzų imperialistai ir Amerikos bankininkai bei prekeiviai ginklais įvėlė juos į dar vieną įprastą ir nešvarų karą Europoje; nuo šiol jie norėjo gyventi remdamiesi George'e Washingtono įspėjimu, kad Amerika privalo visiems laikams laikytis atokiai nuo „Europos painiavos". Coxas ir Rooseveltas buvo sutriuškinti Hardingo, pažadėjusio „grįžti į įprastą gyvenimą". „Mes turėjome galimybę valdyti pasaulį, – dejavo Wilsonas. – Mes ją pražiopsojome ir greitai pamatysime, kokią tai sukels tragediją."

Po politinio pralaimėjimo rinkimuose užgriuvo dar ir asmeninis – lemtingas ir pats sunkiausias – smūgis: 1921 metų rugpjūtį Rooseveltą, besiilsintį savo vasarvietėje Campobello, ištiko sunkus poliomielitas. Jam prireikė kelių mėnesių, kad išmoktų naudotis invalido vežimėliu ar remdamasis rankomis galėtų ropoti po kambarį. Po kelerių metų jis jau įstengdavo su ramentų ir metalinių įtvarų pagalba trumpam atsistoti ir net žengti kelis žingsnius. Nepaisant visų reabilitacijos priemonių ir pastangų, kurių dėka Roosevelto viršutinė kūno dalis tapo atletiška lyg buliaus, o jo plonytės kojos sudarė jai keistą kontrastą, daugiau nieko nebepavyko pasiekti. Liga kartais sukeldavo Rooseveltui gilią depresiją; metų metus jis neįstengė susitaikyti su savo būkle ir vis ieškojo naujų gydymo metodų. Beveik ketverius

metus jis prabuvo Warm Springs (Šiltųjų šaltinių) gydykloje, Džordžijos valstijoje, kasdien maudydavosi karštuose šaltiniuose ir mėgaudavosi vandenyje atsirasdavusia galėjimo judėti iliuzija. Ir tik 1928 metais pagaliau ryžosi sugrįžti į politinį gyvenimą ir siekti Niujorko gubernatoriaus posto, kartu atsisveikino su viltimi visiškai pasveikti.

Tai būta vieno iš istorijos paradoksų, kai beveik visiškai bejėgis luošys 1933 metais padėjo taip pat suluošintai Amerikai atsistoti ant kojų. Legenda tapo žmogus, įveikęs „didžiąją depresiją" (angliškai taip vadinama pasaulinė krizė), nes prieš tai jis turėjo įveikti savo silpnumą; kadangi pats nebegalėjo bėgioti ir buvo priklausomas nuo kitų pagalbos, jis pabrėžė valstybės atsakomybę už tuos, kurie laimės medžioklėje ar net *rat race* (žiurkių lenktynėse), kaip toji *pursuit of happinnes* dar buvo vadinama, buvo atsilikę ar ir visai iš jų iškritę. Šita legenda yra vienas iš didžiųjų Amerikos mitų. Ji – viena iš tų sentimentalių istorijų, taip mėgstamų amerikiečių, ir, kaip dauguma šių istorijų, yra truputėlį pagražinta. Ji priklauso toms legendoms, į kurias, anot Oscaro Wilde'o, negalima kėsintis: „Tik per jas mes bent jau miglotai galime įsivaizduoti tikrąjį žmogaus veidą."

3.

„New Deal" („naujuoju kursu") vadino Franklinas D. Rooseveltas – dar vadintas „FDR" – savo vidaus politikos programą: „nauja kompetencijos ir drąsos santvarka." Apibūdinimas „New Deal" buvo gana neaiškus – tad kiekvienas jį galėjo suprasti savaip; tai gali reikšti kortuotojų žargonu ir „naują lošimą", kompanijai žaidžiant pokerį, ir naują verslo sandorį, naują *contrat social*; jis galėjo būti ir užuomina į demokrato Woodrowo Wilsono šūkį „New Freedom" ir į respublikono Theodore'o Roosevelto „Square Deal". (Roose-

velto šūkis savo ruožtu paveikė ir kitų prezidentų programinius šūkius: Trumano „Fair Deal", Kennedy'o „New Frontier", o ypač Clintono „New Covenant".)

Kas iš tiesų buvo tas „naujasis kursas", 1932 metais Rooseveltas dar ir pats nežinojo. „Aš esu įpratęs išsisukti, tad išsisuksiu ir šįkart", – rašė jis savo dėdei 1933 metais. Tačiau net ir dabar jo taikytų priemonių veiksmingumas atrodo ne mažesnis nei anuomet.

Kraštutiniai vertinimai – tokie kaip Amerikos komunistų partijos 1934 metais, esą Rooseveltas vykdo užmaskuoto fašizmo politiką, arba „Amerikos laisvės lygos" pramonininkų, esą „naujasis kursas" yra užmaskuotas socializmas, o Rooseveltas – „savo klasės išdavikas" – istorijos buvo paneigti. Taip pat ir Jameso Burnhamo teorija, pagal kurią, „naujasis kursas" yra dėsningos pokapitalistinės pasaulinės „vadybininkų" („menedžerių") revoliucijos, kuri Tarybų Sąjungoje ir Vokietijoje vadinasi leninizmu ir nacionalsocializmu, amerikietiškas variantas (šią teoriją pavaizdavo George'as Orwellas savo romane *1984*), tėra greičiausiai tik intelektualo vaizduotė: JAV eina į trečiąjį tūkstantmetį po Kristaus kaip vienareikšmiškai kapitalistinė šalis.

Bet ar FDR, iš naujo apibrėždamas valstybės vaidmenį ūkio gyvenime, įveikė egzistencinę *laissez-faire* („leiskite veikti" *pranc.*) kapitalizmo krizę ir įrodė kartą ir visiems laikams valstybės kišimosi būtinybę: „praktiškai kontroliuoti aklas ekonomines jėgas ir aklą žmonių godumą"?

O gal 1929–1933 metų ūkio krizė jau buvo nuveikusi būtiną atrankos ir naikinimo darbą ir sveikos rinkos jėgos būtų šiaip ar taip sudariusios ūkio naujo pakilimo sąlygas, kaip tvirtina vadinamieji „neokonservatyvūs" ūkio teoretikai? Tokiu atveju *New Deal* tebuvo nereikalingas valstybės veiklumas, o blogiausiu atveju net pradžia lemtingų permainų, atvedusių į absurdiškai išpūstą biurokratinį valstybės

aparatą, ryjantį šalies gerovę, pavienių žmonių iniciatyvą, ardantį šeimas ir keliantį pavojų piliečių teisėms.

O gal jo vaizduotė piešė korporacijos dvasia gyvenančios „didžiosios visuomenės" paveikslą, koks rodėsi jo mokiniui Lyndonui Johnsonui – tarytum kokios totalitarinės „Warfare and Welfare State" („Karinės ir socialinės gerovės valstybės")? Ko gero, visi šitie aiškinimai atskleidžia tam tikrus „naujojo kurso" aspektus, tendencijas ir jame slypinčius pavojus. Tačiau Roosevelto politikos neįmanoma analizuoti vienpusiškai, kurios nors koncepcijos pagrindu, nes jis pats niekuomet nemąstė koncepcijomis: „Nevadinkite jos nei kairiąja, nei dešiniąja; tai pradinukų pasakymai. Ji – nei kairioji, nei dešinioji." Apie *New Deal* galima pasakyti tą patį, ką Rooseveltas yra pasakęs apie TVA projektą; ši valstybės planuojama, finansuojama ir prižiūrima Tenesio upės slėnio elektrinė, sauganti nuo potvynių ir aprūpinanti elektros energija vieną iš vargingiausių JAV vietovių, dešiniųjų buvo laikoma valstybinio socializmo pavyzdžiu, o kairiųjų – valstybinio kapitalizmo, kadangi pigi energija buvo tiekiama ne tik smulkioms fermoms, bet ir stambioms pramonės įmonėms: „Tai nėra nei tas, nei anas, – sakė Rooseveltas, – bet Tenesio slėnio žmonėms tai tikrai padeda gyventi."

Rooseveltas į visuomenę žiūrėjo kaip į laboratoriją: „Šaliai reikia nuolatinių drąsių eksperimentų. Sveikas žmogaus protas reikalauja išmėginti naują metodą. Jei nepavyksta tas, imamasi kito. Tačiau svarbiausia – mėginti." (1933 m.)

Žvelgiant į ūkio rodiklių kreivę, linkstama pritarti tokiam ciniškam požiūriui, kurio laikydamasis Rooseveltas per „šimtą dienų" nuo savo kadencijos pradžios, kuri sutapo dar ir su naujo ūkio ciklo pradžia, pasiekė stulbinamų rezultatų: iki 1936 metų buvo sukurta 6 milijonai darbo vietų, padvigubėjo pramonės gamybos apimtis, vidutinė akcijų kaina ir ūkininkų pajamos, dvigubai sumažėjo bankruta-

vusių įmonių, bet 1937 metų „Roosevelto recesija" vėl padidino bedarbių skaičių iki 10 milijonų ir net 1940 metais, „visuomeninės gerovės valstybei" gyvuojant jau aštuntus metus, 8 milijonai žmonių dar neturėjo darbo. Pasaulinės krizės metu baigtas statyti dangoraižis *Empire State Building*, niujorkiečių su panieka vadinamas „Empty State Building", iki karo stovėjo apytuštis. Ir tik „karinės gerovės valstybėje" visu pajėgumu pradėjo dirbti pramonė ir neliko bedarbių – 11 milijonų apsivilko uniformas, palyginti su 1933 metais, keturgubai padaugėjo vyriausybės darbuotojų, dešimteriopai padidėjo valstybės įsiskolinimas. Galbūt kapitalizmas net ir negali taikos metu daugiau kaip dviejų trečdalių savo visuomenės narių pastatyti ant kojų – palyginti su kitomis visuomeninėmis santvarkomis, tai, beje, visai neblogas laimėjimas.

Tačiau Rooseveltas pats palietė šią žaizdą. 1936 metais, po didžiausiu skirtumu Amerikos istorijoje laimėtų prezidento rinkimų, savo inauguracinėje kalboje jis pasakė: „Ar mes pasiekėme tikslą? Aš matau, kad trečdalis nacijos gyvena pašiūrėse, rengiasi skarmalais ir vos praminta. Aš ne iš nevilties jums tai pasakoju. Aš tai darau su viltimi – kadangi nacija regi ir suvokia šią neteisybę ir yra pasirengusi ją ištaisyti."

„...tų, kurie šešėlyje, nesimato." Rooseveltas į savo prezidentavimą žiūrėjo kaip į „moralinį vadovavimą. Visi didieji mūsų prezidentai buvo nuomonių vedliai, kai reikėdavo nacijai išaiškinti kokias nors idėjas." „Naujojo kurso" pasiųstas moralinis impulsas turėjo daugumos dėmesį atkreipti į „užmirštą žmogų", kaip Rooseveltas jį vadino. Rooseveltas turėjo omenyje visų pirma ūkio nuosmukio aukas, tačiau jis, o ir Eleanora Roosevelt, sukėlė pažiūrų revoliuciją, kuri per kitų kelių kartų gyvenimus – Kennedy'o, Reagano, Busho – įtraukė ir kitus „užmirštus žmones", visų pirma

juodaodžius ir kitas vadinamąsias mažumas, į visuomeninį gyvenimą ir **BASP** (baltasis, anglosaksas, protestantas) dominuojamą šalį pavertė vienintele žemėje iš tikrųjų daugiakultūrine visuomene.

Įtraukiant į visuomenę atstumtuosius ir užbaigiant arba bent jau pratęsiant „naująjį kursą", impulsas buvo duotas ir Trumano vidaus politikos reformų projektams: jis panaikino rasių diskriminaciją ginkluotosiose pajėgose, ir Kennedy'iui, galvojusiam apie sąjungą su judėjimu už žmogaus teises, ir Johnsonui, paskelbusiam „karą su neturtu", norėjusiam kartą ir visam laikui įveikti du trečdalius visuomenės. Roosevelto šešėlis driekiasi iki pat šių dienų. (Taip pat ir užsienio politikoje: Miuncheno trauma, Antrajame pasauliniame kare patirtas jausmas, kad pasaulis tapo palankus Amerikai, svajonė apie „Amerikos šimtmetį" ir paskatino prezidentus reformatorius, „Roosevelto vaikus", leistis į katastrofiškai pasibaigusius nuotykius Korėjoje, Kuboje ir visų pirma Vietname.)

Be to, septintojo ir aštuntojo dešimtmečių reformatoriai tikėjosi atradę visų problemų sprendimą – keinsizmą – sąmoningą valstybės biudžeto deficito sudarymą tam, kad būtų galima valstybiniais užsakymais skatinti gamybą ir vartojimą. Pats Rooseveltas nebuvo keinsizmo šalininkas ir visą laiką siekė – tiesa, nesėkmingai – subalansuoto biudžeto; 1937 m. nuosmukį irgi sukėlė vyriausybės išlaidų sumažinimas, kurį britų mokslininkas kritikavo savo laiške Rooseveltui: „Aš siaubingai bijau, – rašė Keynesas 1938 metais, – kad visų šalių pažangai pakenks tai, kad Jūs nepakankamai įvertinate pavojų jų prestižui, atsirandantį, atsisakius patikėti tiesioginiu suklestėjimu."

Žlugę keinsistų mėginimai ištrinti nelygybę iš JAV ir kitų kapitalistinių šalių visuomenės paveikslo septintajame ir aštuntajame dešimtmečiais diskreditavo ne tik šią programą,

bet ir patį „naująjį kursą“ bei jo sėkme pagrįstą aktyvaus valstybės kišimosi į ūkį koncepciją ir sukėlė devintojo dešimtmečio neokonservatyvizmo renesansą, susijusį su Reagano, Thatcher ir Kohlio vardais. Jų ūkio politikos esmę būtų galima nusakyti taip pat, kaip Rooseveltas 1932-aisiais apibūdino Hooverio politiką: „Prižiūrėti, kad būtų padedama saujelei išrinktųjų, ir viltis, jog nuo jų turtų kas nors nubyrės ir darbininkams, fermeriams, smulkiems verslininkams.“

Bet kadangi Reagano, Thatcher ir Vokietijos Federacinės Respublikos 1979 metų „persilaužimo“ įpėdiniai paskutiniame mūsų šimtmečio dešimtmetyje atrodo besą tokie pat nepripažinti ir be jokios koncepcijos, kaip kažkada buvo Hooveris, kadangi didėja nusivylimas valstybe ir stiprėja naujovių nepripažįstąs, regresyvus radikalumas; kadangi posocialistinės Rytų Europos šalys savo problemas turi išspręsti kaip Miunhauzenas, pačios save už kasos ištraukdamos iš liūno, Roosevelto „naujojo kurso“ patirtis dabar gali praversti; ir netgi ne „naujojo kurso“– studijos, o paties Roosevelto asmenybė – prikaustytas prie invalido vežimėlio, jis buvo savo „kūdikio“ priešingybė; veiklumu jis pakeitė nacijos nuotaiką: iš irzlaus, niūraus susitaikymo su likimu – į optmizmą ir energiją.

4.

Tą energiją pirmiausiai atspindėjo organizavimosi banga. Stalinas kolektyvizacija ir industrializacija sukūrė klasinį socializmo pagrindą, o „naujojo kurso“ įgyvendinamų priemonių dėka kūrėsi organizuoti darbininkų, tarnautojų ir smulkių fermerių judėjimai, užtikrindavę 1933–1953 metais demokratams prezidento postą. Įgyvendinant „naująjį kursą“ išleisti įstatymai suteikė profsąjungoms derybų dėl tarifų teisę; to išdava – milžiniškai išaugo jų narių skaičius,

kuris 1933 metais buvo nukritęs iki 1908 metų lygio. Fermeriai organizavo „fermų biurus" prižiūrėti „naujojo kurso" priemonių įgyvendinimą žemės ūkyje (visų pirma valstybės šelpiamą savanorišką žemės plotų palikimą dirvonuoti, kad dėl to kilęs žemės ūkio gaminių trūkumas padidintų jų kainas). Bedarbis jaunimas buvo suburtas į 2500 „Civilian Conservation Corps" („Pilietiniai gamtos apsaugos korpusai") stovyklų, kur jie dirbo gamtos apsaugos srityje, daugiausiai atsodinant miškus. (Rooseveltas laikomas „medžių užtvarų", kurios iš pradžių buvo pajuokiamos, tačiau jomis buvo sustabdyta Vidurio Vakarų kviečių laukų erozija, išradėju.) Keturi milijonai žmonių buvo įdarbinti įgyvendinti valstybines programas. Jie tiesė gatves, statė oro uostus, įrengė valomuosius įrenginius, žaidimų aikšteles; menininkai gražino visuomeninius pastatus, rašytojai užrašinėjo „pamirštų žmonių" ir nežinomų vietovių istorijas, mokytojai įgyvendino kaimo švietimo programas; visi jie turėjo jų interesams atstovaujančią „Worker's Alliance". Verslininkai ir darbininkai susibūrė apie generolo Hugho Johnsono įsteigtą „National Recovery Administration" (NRA, Nacionalinio atkūrimo administracija), siekdami nustatyti įvairių verslo šakų plėtojimo gaires: minimalius atlyginimus ir mažiausias kainas, gamybos apribojimus, gerinti darbo sąlygas ir streikų atsisakymo sutartis.

Organizacija, tiesa, buvo laiko dvasios dalis, kaip ir dalis totalitarinės valstybės . Ypač NRA buvo patraukli kaip jungtinės liaudies profsąjungos vizija. „Naujasis kursas" turėjo „suvienyti mūsų visuomenę, vargšus ir turtinguosius, rankų ir proto darbininkus į savanorišką laisvų žmonių broliją tam, kad siektume visi kartu bendros Visų Gerovės." Tai buvo idėjos, ketvirtajame dešimtmetyje sklandžiusios visur, o ypač Italijoje ir Vokietijoje. Paralelių su totalitarinės valstybės bruožais galima rasti visur – pradedant neoklasikine

monumentaliąja visuomeninių statinių, tokių kaip Jeffersono paminklas, architektūra ir baigiant tuo, kad Rooseveltas, nusižengdamas dar nuo Washingtono laikų galiojusiam nerašytam įstatymui, buvo išrinktas trečiai ir ketvirtai kadencijai. (Po jo mirties prezidentavimo trukmė, remiantis 22-ąja Konstitucijos pataisa, buvo apribota iki aštuonerių metų.) „Tai, ką mes darome šitoje šalyje, – kartą pasakė Rooseveltas su jam būdingu naivumu, – iš dalies yra padaryta ir Hitlerio Vokietijoje. Tačiau mes tai darome visai skirtingai."

Tai reiškė visų pirma, kad demokratinės institucijos nebuvo netekusios galios. Aukščiausiasis Teismas pripažino NRA įstatymų projektus ir daugelį kitų „naujojo kurso" priemonių, prieštaraujančius konstitucijai. Po didžiulės pergalės per 1936 metų rinkimus Rooseveltas pamėgino „suvystyti" Aukščiausiąjį Teismą: paskirti į jį daugiau teisėjų, kurie būtų palankiai nusiteikę jo politikos atžvilgiu. Tačiau šis jo sumanymas žlugo dėl stipraus visuomenės ir Kongreso, kuriame daugumą turėjo paties Roosevelto partija, pasipriešinimo. Šį pralaimėjimą įprasta vertinti kaip vieną iš labiausiai Roosevelto administraciją ginančių faktų.

Be to, ir visuomenės informavimo priemonės išsaugojo savo, kaip kritikės, vaidmenį, nepaisant to, kad Rooseveltas buvo politinės propagandos meistras. („Naujojo kurso" atžvilgiu tai reiškė jų konservatyvų priešinimąsi Rooseveltui.) Kaip ir Hitleris, Rooseveltas suvokė radijo – priemonės tiesiogiai paveikti mases – reikšmę. Tiesa, Hitleris naudojo radiją, kad galėtų apstaugti savo tautą, lyg per masinius mitingus; Rooseveltas atrado „paplepėjimus prie židinio", kurie ne tik rodo didesnį amerikiečių subtilumą, palyginti su vokiečiais, bet ir apskritai abiejų tautų ir abiejų politinių sistemų esminius skirtumus. Rooseveltas, kaip nė vienas kitas jo pirmtakas (o po jo ir kiti prezidentai, išskyrus

Kennedy'į ir Reaganą), sugebėjo kvailinti žurnalistus, manipuliuoti jais ir apgaudinėti; tačiau vis dėlto neįstengė palenkti visuomenės į savo pusę 1937 metais, kai užsipuolė Aukščiausiąjį Teismą, arba kai siekė pradėti karą su diktatūromis iki Perl Harboro užpuolimo. 1940 ir 1944 metų rinkimus jis laimėjo su vis mažėjančia persvara ir tikriausiai nėra pagrindo abejoti, kad 1948 metais, po laimėto karo, jis, kaip ir Winstonas Churchillis 1945-aisiais, būtų buvęs išsiųstas į dykumą, jei būtų sugalvojęs siekti penktos kadencijos.

Jeffersono paminklo (mėgstamiausias save architektu vadinusio Roosevelto projektas) stilius primena totalitarizmo pastatus; tačiau 1943 metais jį atidengiant, Rooseveltas pacitavo Jeffersono žodžius: „Aš prie Dievo altoriaus prisiekiau amžinai kovoti su bet kokia žmonių minčių priespauda."

Kitaip nei totalitarinėse valstybėse, darbas „naujojo kurso" įsteigtose darbo vietose ir jaunimo darbo stovyklose buvo savanoriškas; o „naujojo kurso" skelbta Tautos bendruomenės idėja netrukdė iš savo rankų darbo gyvenantiesiems ginti savo interesus.

Vokietijoje profsąjungos buvo išvaikomos ir tarybinių valstybinių profsąjungų pavyzdžiu įkurtas Vokietijos darbo frontas, kaip priemonė padėti įgyvendinti valstybinius užsakymus, o „naujojo kurso" profsąjungų įstatymas lėmė pramonės šakų radikalių profsąjungų sustiprėjimą jau Johno Lewiso laikais. „Aš pasakysiu jums, nors tai gal ir nemaloniai skambės, – taip atsakė 1936 metais darbininkas į klausimą, kodėl balsuoja už Rooseveltą. – Mes tapome sąmoningais kaip klasė."

Rooseveltas iš savo paties klasės susilaukė beveik patologiškos neapykantos dėl šio buvusių išstumtųjų iš visuomenės gyvenimo savimonės stiprėjimo. Vienas va-

dovaujančių „American Cyanide Corporation" darbuotojų Niujorko visuomenės vakarėlyje 1937 metais pareiškė, kad daugiausiai naudos šaliai padarytų dvi tiksliai paleistos kulkos į tą paranoiką Baltuosiuose rūmuose, ir jis pats asmeniškai nupirktų butelį šampano atšvęsti pasikėsinimą. Tokios mintys, vienos naujienų agentūros nuomone, buvo „būdingos daugeliui vadovaujančių verslo ir finansų srityse asmenų."

„Pinigų keitėjai nusiropštė nuo savo aukštų sostų mūsų civilizacijos šventovėje", – sušuko Rooseveltas per savo pirmąją inauguraciją. Iš šventyklos pinigų keitėjai gal ir pabėgo, tačiau Rooseveltas visai neketino jų išvyti iš bankų ar įmonių valdybų. Galų gale jis pats trečiajame dešimtmetyje buvo prekybininku ir spekuliantu – be viso kito, importavo kavos pakaitalą iš Pietų Amerikos, prekiavo mineraliniu vandeniu ir pardavimo automatais; žlugo jo sumanytas cepelino maršruto tarp Niujorko ir Čikagos projektas; nesėkmingos buvo jo vykdytos naftos paieškos Vajominge; kartą jis užpirko didelį kiekį šviežių omarų tam, kad pakeltų jų rinkos kainą; taip pat jis spekuliavo ir vokiečių reichsmarke bei Vokietijos vyriausybės obligacijomis.

Priešingai nei iš profsąjungų judėjimo arba iš radikalių prieškario partijų kilę tarpukario Vokietijos socialdemokratai, kurie absoliutino klasių kovą, liberalizmą laikė istoriškai atsilikusia visuomenės forma, o valstybė jiems buvo aukštesnioji moralė ir protas, Rooseveltas save vadino „liberalu" (ir suteikė šiai sąvokai JAV politiniame gyvenime naują reikšmę). Rooseveltas tarsi ištrynė Amerikos politikai būdingą ribą tarp „jefersonininkų" ir „hamiltonininkų". Remdamasis savanoriškai susivienijusių smulkių gamintojų visuomenės utopija, plantatorius Jeffersonas pasisakydavo už kiek galima silpnesnę centrinę valdžią ir kad daugiau

teisių būtų suteikta valstijoms ir asmenims. Amerikos kapitalistinės industrializacijos suklestėjimo pranašas Hamiltonas pasisakė už stiprią valstybę, įstengsiančią suvaldyti „liaudį – tą didįjį žvėrį". O XX šimtmetyje susiklostė paradoksali situacija, kai po Jeffersono vėliava susibūrė ne tik pažangūs ir liberalūs reformatoriai, bet pritariantieji ir verslininkų teisei kaip patinka išnaudoti „savo" darbininkus, nesikišant valstybei, ir pietinių valstijų teisei – nesuteikti „savo" juodaodžiams gyventojams rinkimų teisės, valstybės pagalbos bedarbiams priešininkai. Rooseveltas siekė pasinaudoti stipria Hamiltono valstybe tam, kad – Jeffersono požiūriu – padėtų silpniems individams atsilaikyti prieš sėdinčiųjų valdybose ar valstijų sostinėse interesus ir suteiktų jiems geresnes starto galimybes. Jo reformų tikslas nebuvo kaip socialdemokratų – pertvarkyti visuomenę demokratinio socializmo principu, o kapitalizmo individui duotų galimybių plėtojimas.

Kai vyriausybė garantavo indėlius bankuose ir su biržos ryklio Josepho P. Kennedy'o, būsimo prezidento tėvo, pagalba reguliavo biržą; kai perkantiems namus dalijo pigias paskolas, kad galėtų aptarnauti ir hipotekas; kai gerino infrastruktūrą ir gamino pigią elektros energiją; stengėsi išsaugoti minimalias kainas – visa tai ji darė vadovaudamasi tiesioginiais kapitalizmo interesais, kaip tai pažymėjo ir Josephas Kennedy. Ir net minimalūs atlyginimai bei minimalios kainos, profsąjungų skatinimas, darbo vietų steigimas, draudimas senatvės, bedarbystės ir ligos atveju – „naujojo kurso" metu nuveikti darbai – kapitalistai ilgainiui turėjo pripažinti, kad visa tai buvo įgyvendinama remiantis jų pačių ilgalaikiais interesais. Nes, pirmiausia, šios priemonės sumažino socialinę įtampą, antra, stabilizavo svarbiausią Amerikai jos pačios vidaus rinką, ir, trečia, padidindamos darbo jėgos kainą, jos lėmė stiprėjimą konkurentabilių

įmonių, įstengusių lengviau prisitaikyti prie pelno normos sumažėjimo nei konkurentai arba galėjusių konkuruoti didinant gamybos našumą. (Priešingai Roosevelto lūkesčiams, tai dažniausiai būdavo stambios, daug kapitalo turinčios įmonės.) Tačiau buvo tiesa, kad dauguma verslininkų neįžvelgė nei reformų būtinybės, nei jų naudos. „Jiems pažįstamos tik jų savanaudiškos kartos taisyklės. Jie neturi vizijos. O kai nėra vizijos, tauta išnyksta."

5.

Kitaip nei valdančioji JAV klasė, Rooseveltas suvokė, kad 1929–1932 metais šalį ištiko egzistencinė, pasaulinio masto liberalaus kapitalizmo ir demokratijos krizė. Sprendėsi ne tik tai, ar bus įveikta ūkio krizė, ar verslo pasaulis vėl pasitikės finansų institucijomis, ar bus vėl gaminamos ir parduodamos prekės bei paslaugos. Iš tikrųjų buvo sprendžiamas ir „civilizacijos šventovės" likimas – ar įstengs liberalusis kapitalizmas išsilaikyti kaip teisingesnės visuomenės „vizija", ar jis turės nusileisti pasaulinėms totalitarinėms utopijoms.

Po Pirmojo pasaulinio karo Jungtinės Amerikos Valstijos buvo kapitalistinės gerovės sala kapitalistinio skurdo pasaulyje. Vokietijoje bedarbiai stovėjo eilėse prie sriubos – Amerikoje darbininkų šeimos pirkosi Fordo markės T modelio automobilius. 1924–1927 metais Amerikos milijonierių padaugėjo keturgubai, o Niujorko biržos emituotų akcijų skaičius išaugo 25 kartus; prieš pat 1929 metų biržos krachą chemijos milijardieriaus DuPonto dešinioji ranka ir demokratų partijos organizatorius Johnas J. Raskobas parašė „Ladies' Home Journal" straipsnį pavadinimu „Kiekvienas turėtų būti turtingas". Profsąjungos narių skaičius tolydžio mažėjo: kam reikia klasių solidarumo,

kai kiekvienas darbštus amerikietis gali susikurti laimę ir gerovę? Tuoj išsipildys amerikiečių svajonė, ir lėkščių plovėjai taps milijonieriais. Amerikos bumas finansavo kuklesnį Europos pakilimą po 1924 metų, o ypač – pagal Youngo ir Daweso planus – Vokietijos reparacijų išmokėjimą ir kartu ūkio ir politikos stabilumo viltį. „Amerikietiška" tapo mada – amerikietiški filmai, džiazo muzika, mada, literatūra, amerikietiški gamybos ir vadybos metodai buvo su susižavėjimu mėgdžiojami, nepaisant komunistų ir kraštutinių dešiniųjų niurzgėjimo apie Europos kolonizaciją. Kapitalizmas veikė.

Bet paskui Niujorko biržą ištiko krachas, žlugo bankai, prekyba, gamyba. 1933 metais 13 milijonų amerikiečių tapo bedarbiais – ketvirtadalis visų darbingų gyventojų. Per milijoną bedarbių vyrų traukė iš miesto į miestą ieškodami darbo; moterys kapstėsi po turtingųjų kvartalų šiukšliadėžes ieškodamos maisto likučių; ištisos šeimos maitinosi žolėmis ir kiaulpienėmis. Tuo metu, kai šimtai žmonių miestuose stovėjo eilėse prie duonos ir sriubos, fermeriai skersdavo gyvulius ir palikdavo skerdieną pūti – pinigų pašarui nebuvo, o gyvulių nupirkti nebuvo kam. Turtingiausia Žemės valstybė nebeįstengė išmaitinti savo žmonių. Kapitalizmas duso nuo savo pertekliaus. Amerikos krizė kartu nusitempė ir Europą. Po amerikietiškumo sukelto svaigulio atėjo pagirios ir antiamerikietiški, antikapitalistiniai ir antidemokratiniai komunistų bei nacių šūkiai suburdavo vis didesnę auditoriją. Net Anglijoje ir Prancūzijoje, kur demokratinės institucijos tebeveikė, plito fatališkos epochos pabaigos nuotaikos, netiesiogiai, ko gero, prisidėjusios prie didžiųjų kapitalistinių – demokratinių valstybių pasyvumo, su kuriuo jos laukė artėjančio totalitarizmo.

Amerika irgi buvo giliai sukrėsta griūties šoko. Tiesa, Rooseveltas pastebėjo „šio nuosmukio socialinį fenomeną,

kurio nebūdavo per ankstesnes krizes", nes „būta nedaug netvarkos apraiškų" ir „laukinis radikalizmas rado tik nedaugelį atsivertėlių." Tačiau būtent ta tyli neviltis ir buvo blogas ženklas šalyje, apie kurią Thomas Jeffersonas yra pasakęs: „Amerikiečių nacionaliniam charakteriui būdinga nepripažinti padėties be išeities, o visus sunkumus šalinti ryžtingai ir išradingai." Būta ir kitų grėsmingų požymių. Į laikraščio skelbimą, siūlantį darbą Stalino Tarybų Sąjungoje, atsiliepė 100 tūkstančių žmonių. 15 tūkstančių karo veteranų nužygiavo į Vašingtoną, kur juos, prezidento Hooverio įsakymu, tankais ir ašarinėmis dujomis išvaikė generolas Douglas MacArthuras. Automobilių mieste Detroite Hooverį 1932 metų rinkimų kovos metu pasitiko triukšmaujantys darbininkai. O jam važiuojant kituose miestuose Henry Fordo dovanotų automobilių kolona, gatvėse, iš abiejų pusių, stovėdavo niūriai tylinčių žmonių minios. Luizianoje Huey P. Longas savo populistinės rasistinės organizacijos „Kingfish" ir tokių šūkių kaip „Kiekvienas yra karalius" dėka tapo autoritarinės „socialinės gerovės valstijos" diktatoriumi. Jo populiarūs visoje šalyje „Padalykite mūsų turtą" klubai buvo pagrindas siekiant prezidento posto. (Rooseveltas manė Longą, iki pat jo nužudymo 1935 metais, esant vienu „iš dviejų pavojingiausių Amerikos vyrų". Kitas buvo MacArthuras.)

Amerikiečių „kantrumas", pasireiškiantis „klaidingai suprantant" ir „į radikalizmo pavojų atsakant reakcionizmu, gali sukelti katastrofą", – įspėjo Rooseveltas; kaip katastrofą jis suvokė psichologinės-politinės santarvės – *American way of life* pagrindo – praradimą. Apie tai jis kalbėjo savo 1933 metų inauguracijos metu: „Mes neturime ko bijoti, išskyrus pačios baimės – neįvardytos, neprotingos, neteisėtos baimės, kaustančios mūsų pastangas pereiti iš traukimosi į puolimą".

Roosevelto uždavinys buvo išgelbėti šią santarvę ir plėsti jos įtakos sferą – pirmiausia Amerikoje, paskui ir visame likusiame pasaulyje: „Mes giname ir kuriame gyvenimo būdą ne tik Amerikai, bet ir visai žmonijai." (1940 m.) Jo nurodytas tikslas buvo ne mažiau universalus nei Hitlerio arba Stalino; niekas to neįžvelgė aiškiau nei Winstonas Churchillis, kuris, pats būdamas politiškai izoliuotas, jau 1934 metais rašė: „Laimės jis ar ne – jo spinduliuojamas impulsas, kurio poveikis skirtas geresniam žmonių gyvenimui, galėtų nustelbti net ryškias šiauriečių vokiečių nacionalizmo liepsnas ir Tarybų Sąjungos spinduliuojamą piktą, nenatūralią šviesą."

6.

1941 m. gruodžio 11 d. savo kalboje *Kroll-Oper* priešais Reichstagą Hitleris pranešė apie paskelbtą Amerikai karą. Šios kalbos kulminacijoje jis palygino save, „menkos ir neturtingos šeimos vaiką", kuris „per nenusakomas kančias, savo stropumu ir darbu turėjo prasiskinti kelią", su Amerikos prezidentu, kuris „nuo pat pradžių priklausė tai klasei žmonių, kuriems jų kilmė ir šeima demokratijose ištiesina gyvenimo kelią ir padeda pakilti." Jis, Hitleris, Antrajame pasauliniame kare kentėjo „kartu su milijonais, o ponas Franklinas Rooseveltas – kartu su vadinamąja aukščiausiąja dešimtimi tūkstančių." Rooseveltas 1933 metais atėjo į valdžią kaip „grynai kapitalistinės partijos kandidatas", tuo tarpu jis, Hitleris, – kaip „liaudies sąjūdžio vadas". Ir štai dabar „anglosaksų – žydų – kapitalistų pasaulis", tas „kitas apgavysčių ir spekuliacijų, socialiai atsilikusių valstybių pasaulis", vadovaujamas Roosevelto „plutokratinės klikos" bei jo „žydiško smegenų tresto", susivienijęs su bolševikais, susiremia žūtbūtinėje

kovoje su „darbo pasauliu“ ir „nieko neturinčiomis tautomis“: Vokietija, Italija ir Japonija.

Iš šioje masiniam vartotojui skirtoje kalboje vartojamų epitetų galima susidaryti įspūdį, kad Hitleris išsakė giliausią savo neapykantą. „Jėgos, iškėlusios poną Rooseveltą, yra kaip tik tos, su kuriomis aš kovoju dėl savo liaudies likimo ir dėl savo švenčiausių įsitikinimų“ – tai tarptautinis semitizmas, slaptoji „ano pasaulio vyriausybė“, apie kurią tiek daug kalba ir rašo Hitleris.

„Tai yra kažkas nuostabaus – kovoti dėl idealo“, – sušuko Hitleris savo kalboje Berlyno ginklų pramonės darbininkams 1940 metų gruodį: „Mes jau galime regėti kontūrus valstybės, kurioje kilmė visai nieko nereiškia, o svarbu tik laimėjimai ir sugebėjimai. Tai yra mūsų idealas. Tačiau jį mums užstoja kita santvarka, kitas pasaulis. Ten didžiausias idealas visada buvo kova dėl turto, dėl kapitalo, kova dėl šeimos, pavienių žmonių egoizmo kova. O visa kita ten tėra tik priemonė pasiekti tikslą. Štai šie du pasauliai šiandien susikauna. Ir tas kitas pasaulis sako: ‚Jei mes pralaimėsime, sugrius mūsų pasaulinio kapitalizmo pastatas...‘ Bet Vokietija dar parodys pasauliui, kas yra šeimininkas: kapitalas ar darbas!“

Vokietijos Federacinėje Respublikoje dėl fašizmo teorijos įtakos, nacionalsocializmą laikiusios tik kapitalo valdžios teroro variantu, ilgai buvo manoma, kad NS propagandos antikapitalistiškumas ir antivakarietiškumas tebuvo demagogija; jos varomąja jėga buvo laikomas Hitlerio politikos priešiškumas komunizmui, o kartu ir Tarybų Sąjungai. Savaime suprantama, kad toks požiūris į istoriją vyravo ir VDR. Jis padėjo ten dar ir susiformuoti nuomonei, esą didžiųjų Vakarų valstybių neutralumo ir nuolaidžiavimo politika prieš Antrąjį pasaulinį karą buvo bendro kapitalistų sąmokslo prieš socializmą dalis. Be to, minėtas požiūris

padėjo išpūsti Tarybų Sąjungos pergalę šiame kare, kartu pagrįsti būtinybę sukurti apsauginę juostą iš priklausomų „broliškų valstybių" ir antifašistinės frazeologijos vartojimą visų kitų kapitalistinių, taigi potencialiai fašistinių, valstybių atžvilgiu.

(Šio argumentavimo logika nėra visiškai nuosekli, nes jei nacionalsocializmas buvo reakcingiausios kapitalo dalies atviro teroro valdžia, kaip jį apibūdino Dimitrovas, tai didžiausias jo priešas turėjo būti kapitalistiniai konkurentai; taip mąstė ir Stalinas. Kovoje dėl vyravimo pasaulinėje rinkoje Tarybų Sąjunga tebuvo reikalinga kaip kviečių, naftos ir vergų darbo jėgos tiekėja, bet iš pačios rinkos dar reikėjo išvyti Prancūziją, Didžiąją Britaniją, o visų svarbiausia, Ameriką.) Pats Hitleris niekada neslėpė, kad Europos pilietinio karo pabaiga, sunaikinus Tarybų Sąjungą, kuri taps „mūsų Indija", bus tik pirmoji, tegu ir lemiama, kovos dėl svarbesnio tikslo dalis.

Hitleris knygoje *Mein Kampf* („Mano kova") regi „pasaulinės žydų valstybės" grėsmę, kylančią iš Rusijos bolševizmo ir iš to, kad „žydų finansų pasaulis" (t. y. JAV) „išnaudoja" vokiečių darbininkus. Tačiau Vokietijai, arijams, „visatos kūrėjas" paskyrė pasipriešinimo žydams misiją: „Valstybė, šiais rasių maišymosi laikais besirūpinanti savo geriausių rasinių elementų išsaugojimu, vieną dieną taps Žemės valdove." Todėl svarbu, – dėstė Hitleris 1928 metais neišleistoje savo „Antrojoje knygoje", – pirmiausia „sukniedyti" Europą tam, kad būtų galima „pasipriešinti Amerikai". Europos pilietinis karas buvo žingsnis link pasaulinio pilietinio karo. „Šiandien mes regime, – kalbėjo jis tais pat metais Sarasanio cirke, – didėjančią visam Europos pasauliui Amerikos žemyno grėsmę, kai jūs čia vis dar ginčijatės ir pešatės dėl proletarinės ar buržuazinės konstitucijos..." Ši mintis vėl pasirodo 1941 metų balandį jau kaip visas vermachto

išleistos *Informacijos kariams* skirsnis: „Fiurerio revoliucija jau peraugo į visos Europos revoliuciją ir numatoma, kad ji taps pasauline revoliucija." Po dvejų metų, kai karas jau buvo pralaimėtas ir Churchillis, Rooseveltas bei Stalinas svarstė apie pokario situaciją, Goebbelsas savo dienoraštyje rašė: „Fiureris reiškia savo nepalaužiamą įsitikinimą, kad Reichas kada nors valdys visą Europą. Tuomet bus užtikrintas kelias ir į pasaulio valdžią. Kas turės Europą, tas valdys ir pasaulį."

Galingo laivyno statybos ir tolimojo skrydžio bombonešių gamybos planai, taip pat Berlyno, kaip pasaulio sostinės „Germanijos", perstatymo planai leidžia daryti prielaidą, kad, pradėdamas karą Hitleris galutinę kovą su Amerika planavo antroje penktojo dešimtmečio pusėje. Vėliau jis kalbėjo, kad su Amerika reikėsią kariauti tik aštuntajame dešimtmetyje. (Kaip jis po atsitikimo su Singapūru pasakė Ribbentropui: „Anksčiau ar vėliau bus prieita prie baltosios ir geltonosios rasės susidūrimo.") Bet galų gale karai būtų atkariauti, kapitalistinė sistema, reikalinga ginklų gamybai, pamažu nunyktų, užleisdama vietą Rytų kolonizacijai bei helotiniu ūkiu grindžiamai agrarinei utopijai, ir su šūkiu „1000 metų daugiau jokių revoliucijų" būtų sustabdytas žydų paleistas naujovių volas, o kartu su juo ir pati istorija.

Nebūtų nieko pražūtingiau, kaip šiuos regėjimus, kuriuos mums dabar užgožia karo pabaigos įspūdžiai, laikyti sulaukėjusio, atitrūkusio nuo gyvenimo smulkaus miesčionio fantastiškomis spekuliacijomis. Tiesa yra ta, kad Hitleris *Mein Kampf* išdėstytą programą, laikydamasis lanksčios taktikos ir nuolat apsimetinėdamas, mėgino sistemingai įgyvendinti; kad 1940, 1941 ir netgi 1942 metais jam nedaug tetrūko iki pergalės prieš Rusiją ir Didžiąją Britaniją, kartu ir iki valdžios Euroazijoje bei Amerikos izoliavimo. O savo

programos nuostatą, atrodžiusią tokią liguistai perdėtą ir fantastišką, kad net daugelis jo šalininkų ir net ja pasmerktos aukos manė esant tik demagoginiu perdėjimu, jis įgyvendino pasibaisėtinai nuosekliai – išnaikinti ano, kito pasaulio pagrindinę atramą: „Aš tai pasakiau jau 1939 m. rugsėjo 1 d. Vokietijos Reichstage – o aš vengiu skubotų pranašysčių, – kad šis karas nesibaigs taip, kaip įsivaizduoja žydai, tai yra, kad Europos arijų tautos bus viena kitos išnaikintos. Šio karo rezultatas bus žydų sunaikinimas", – šaukė jis per visuotinį susirinkimą Sporto rūmuose 1942 m. sausio 30 dieną. Nėra tik sutapimas, kad taip grasinama buvo praėjus vos kelioms savaitėms po karo Jungtinėms Amerikos Valstijoms paskelbimo. Rizikingas yra minties šuolis, ieškant „priežastinio ryšio" tarp Gulago ir holokausto, bet sunku atsikratyti minties, kad Hitleris, vidury karo nuolat grasindamas ir nuosekliai, masiškai žudydamas, ne tiek keršijo (apie „visišką išlaisvinimą" negalėjo būti nė minties, kadangi „žydai valdo didžiąją JAV imperiją"), kiek vylėsi paveikti „Rooseveltą, pasaulio žydų išrinktąjį". Dešimt metų prieš Roosevelto išrinkimą prezidentu nė vienas amerikietis nebūtų net pagalvojęs, kad Vokietija rimtai kada nors kels grėsmę Amerikai. Tačiau Hitleriui užgrobus valdžią, prasidėjo Vakarų demokratijų lenktynės su laiku. Vertinant pagal karo rezultatus, Rooseveltas laimėjo. Vertinant pagal jo tikslą – numalšinti krizę, nepriėjus iki Antrojo pasaulinio karo, – jis pralaimėjo.

7.

Dabar gali pasirodyti, kad nuo 1933 metų Rooseveltas buvo užsiėmęs didžiuliais „naujojo kurso" vidaus politikos tikslais ir todėl užsienio politika tebebuvo izoliacionistinė. Kaip kad esminiai ketvirtojo dešimtmečio vidaus politikos

perversmai Hitlerio Vokietijoje ir Stalino Tarybų Sąjungoje neatsiejami nuo anų vyrų puoselėtų pasaulinės revoliucijos tikslų, taip būtų neįtikėtina, kad žmogus, 1920 metais išėjęs į prezidento rinkimus su Wilsono Tautų Sąjungos idėja, nors ir žinodamas, kad pralaimės, užmirštų Wilsono svajonę apie *pax americana*. Jeigu buvo „naujojo kurso" prieštaringas priemones vienijanti idėja, tai ja buvo įsitikinimas, kad JAV yra „ne tik nepriklausomybės, bet ir savitarpio priklausomybės nacija", o toji „savitarpio priklausomybė" reiškė ir visą Žemės rutulį.

Tiek Stalinas vadino save Lenino mokiniu ir jo idėjų įgyvendintoju, tiek Rooseveltas pabrėždavo savo žavėjimąsi Wilsonu: „Visur, ką mes darome, – sušuko jis 1932 metais priešrinkiniame partijos suvažiavime, – mus lydi didžioji, nenugalima, nenutildoma, pažangi mūsų vyriausiojo ginkluotųjų pajėgų vado Woodrowo Wilsono dvasia."

Wilsono sekėjai buvo įsitikinę, kad laisvoji prekyba – globalinio savitarpio priklausomumo išraiška tikrovėje – padės įsisąmoninti ši savitarpio priklausomumą, o su juo ir pasaulinę taiką. Būtų neteisinga į laisvosios prekybos politiką žiūrėti tik kaip į agresyvių Amerikos eksportuotojų prekybinių interesų išraišką. Jos teikiama nauda daugiausia abejojo kaip tik valdančioji klasė. Jungtinės Amerikos Valstijos turėjo milžinišką vidaus rinką, ir dauguma įmonių lūkesčius siejo su apyvarta joje nei nesaugiose užsienio rinkose. Todėl respublikonų administracija 1920–1930 metais vidaus rinką saugojo didžiausiais šalies istorijoje muitais. Tai prisidėjo prie Europos ūkio griuvimo ir stiprino autoritarinių režimų siekį tapti ekonomiškai nepriklausomais, o tam reikėjo su karo pagalba sukurti savo įtakos sferas, kurios vėlgi būtų atramos taškas tolesniems karams.

Protekcionizmas ne tik nepadėjo išvengti kracho, bet dar ir sumažino Amerikos eksportą, kartu ir galimybę greitai

atsigauti, bei lėmė ilgam laikui rinkų praradimą ir liberalios valstybės susilpnėjimą. Pirmuoju žingsniu ilgame Amerikos kelyje iš izoliavimosi, kartu į priešpriešą autoritarinėms valstybėms, buvo tarptautinės prekybos atgaivinimas. Nuo 1934 iki 1940 metų JAV sudarė sutartis su 22 valstybėmis dėl abipusio muitų panaikinimo. (Kitas žingsnis buvo diplomatinių santykių su Tarybų Sąjunga užmezgimas – vienas pirmųjų Roosevelto administracijos užsienio politikos veiksmų.)

Toliau eiti Rooseveltas dar negalėjo. Prezidento tarnybą jis suvokė kaip „pirmiausia moralinio vadovavimo vietą", o jo antrosios kadencijos kalbos skamba kaip atkaklus ir kantrus mėginimas įtikinti bendrapiliečius tuo, kad „puolama viso pasaulio demokratija" ir „negalima įsivaizduoti, jog Vakarų pusrutulis išvengs užpuolimo". Bet, kai jis 1937 metų spalį – Japonija tuo metu buvo įsiveržusi į Kiniją, Ispanijoje Hitleris ir Mussolini atvirai rėmė Franco fašistus, jau nusimatė Austrijos anšliusas (prisijungimas) – Čikagoje gana nedrąsiai pakalbėjo apie „visų taikingų nacijų suvienytas pastangas" taikai išsaugoti ir pareikalavo „karantino pasaulinei prievartos epidemijai", visuomenė pasipiktino dėl pažeisto Amerikos neutralumo. Profsąjungų susivienijimas AFL paskelbė rezoliuciją, kad „Amerikos darbininkija neturi jokio noro būti įvelta į europiečių ar azijiečių karus", o du Kongreso deputatai net pagrasino pradėsią jo atstatydinimo procesą.

Amerikiečių judėjimo už taiką mastą tarpukario laikotarpiu šiandien jau sunku įsivaizduoti. Po izoliacionizmo vėliava jis suvienijo kapitalistus ir profsąjungininkus, nusivylusius Wilsono šalininkus ir įniršusius antivilsonininkus, reakcionierius ir pažangininkus, komunistus ir fašistus.

Ypač įtakingas buvo senatorius Geraldas P. Neye iš Šiaurinės Dakotos Vidurio Vakaruose. Jo vadovaujama Senato

komisija, 1934–1935 metais vykdžiusi apklausas, lyg ir įrodė, kad ginklų pramonės kapitalistai ir bankininkai, „prekiautojai mirtimi", kaip Neye juos vadino, įtraukė JAV į Pirmąjį pasaulinį karą tam, kad užtikrintų savo kreditorių – Anglijos ir Prancūzijos, kurioms tiek daug ginklų jau buvo parduota skolon, pergalę.

Neye apklausų rezultatas buvo 1935–1939 metais išleisti griežto neutralumo įstatymai, draudžiantys Amerikos piliečiams tiekti konfliktuojančioms šalims paskolas, ginklus ar amuniciją. Kita pacifistinių nuotaikų apraiška po Pirmojo pasaulinio karo buvo Amerikos nusiginklavimas. 1939 metais JAV kariuomenės karių skaičius sudarė mažiau kaip ketvirtadalį vokiečių kariuomenės, ji buvo blogai apmokyta, apginkluota ir prastai vadovaujama. Tik 1940 metais įvesta visuotinai privaloma tarnyba ginkluotosiose pajėgose (o 1941 metais Senato pratęsta tik vieno balso daugumos sprendimu). Turėta tik nedaug naujoviškų laivų ir lėktuvų. Tokiomis aplinkybėmis „karantinas" gerai ginkluotų agresorių atžvilgiu veikiau tebuvo prasimanymas.

Absoliuti dauguma amerikiečių buvo nusiteikę prieš bet kokį mėginimą įtraukti Ameriką į karą. Neye buvo didvyriu kairiosios liberalios inteligentijos akyse. Motinos laikė apsupusios Kongresą, o aukštųjų mokyklų studentai būrėsi į pacifistines grupes, kaip antai „Būsimų karų veteranai". Vidurio Vakarų fermeriai ir taip niekada nesidomėjo tolimąja Europa; vokiečių, italų ir airių kilmės amerikiečiai nejautė Didžiajai Britanijai jokių simpatijų; katalikai buvo nusiteikę prieš paramą bedievių ispanų respublikai. Pietinėse valstijose populistiniai socialiniai reformatoriai, kaip demokratų partijos senatoriai Tomas Watsonas ar Huey P. Longas, o vakarinėse – respublikonų partijos agrariniai pažangininkai, vienas kurių buvo ir Neye, atstovavo amerikiečių liaudies kapitalizmui, turėjusiam kai kurių bendrų

bruožų su nacionalsocializmu, kaip antai: antimonopolizmas, antiintelektualizmas bei antisemitizmas; o Neye galų gale pradėjo net skleisti Hitlerio idėjas. Atvirai rasistinės organizacijos jau nuo seno simpatizavo Hitlerio programai.

Na, o Roosevelto bėda buvo ta, kad minėtos gyventojų grupės dauguma atvejų rėmė „naujojo kurso" politiką, kai tuo tarpu tarptautinių ryšių šalininkų daugiausiai buvo iš jo paties klasės – šiaurės rytų pakrantės **BASP** (baltasis, anglosaksas, protestantas) sluoksnis, – taip pat iš tradiciškai su Anglija prekybos medvilne ryšiais susijusios pietinių valstijų aukštuomenėse: dvi visuomenės grupės, aršiausiai kovojusios prieš jo vidaus politiką.

Kai 1939–1940 metais tarptautinė padėtis tapo dar sudėtingesnė, dar labiau išaugo ir pacifistų pasipriešinimas Amerikos paramai Hitlerio priešininkams, išreikštas šūkiu: tai yra karas, ir mes į jį neisime: „The Yanks are not coming!". „Naujojo kurso" į politiką įtrauktais intelektualais įtakinga Komunistų partija, laikydamasi vienybės su Kominternu, ir pirmiau vadinusi Rooseveltą fašistu, staiga pradėjo jį garbinti kaip antifašistą ir, viena vertus, mojavo Hitlerio–Stalino paktu, kita vertus, pasisakė prieš „imperialistinį karą". Įtakingi Vidurio Vakarų verslininkai įsteigė ir finansavo izoliacionistinį „America First Committee" („Pirmasis Amerikos komitetas"), per laikraščių skelbimus bei radijo laidas subūrusį 850 tūkstančių žmonių į 450 vietos grupių. Įtakingiausias narys buvo vandenyną perskridęs lakūnas Charlesas Lindberghas, karą su Vokietiją pavadinęs „broližudyste". Žydai, anot vieno iš Lindbergho pasisakymų 1941 metų rugsėjį, yra didžiausi karo šalininkai Amerikoje. Ši nuomonė buvo labai paplitusi. Roosevelto pasiuntiniui Londone Josephui P. Kennedy'iui po Miuncheno susitarimo, visai kaip Neye'ui, prabilus apie „ginklavimosi velnio ratą" ir susitarimą su diktatoriais, iš Baltųjų rūmų atėjo papei-

kimas. Tačiau jo sūnus, būsimasis prezidentas, tėvui parašė, kad jo kalba buvusi „tarp žydų savaime suprantama nepopuliari, bet visiems kitiems, kurie nėra nuožmūs antifašistai, ji labai patiko". (Goebbelso propagandiniu melu, esą Rooseveltas iš tikrųjų yra „žydas Rosenfeldas", tikėjo ar bent jau jį perpasakojo daugelis Roosevelto nemėgusių amerikiečių.) Hitleriui vieną po kitos parklubdant Europos valstybes, plito kapituliacinės nuotaikos (defetizmas) bei „naujojo kurso" ligi tol buvusi nustelbta baimė, kad su liberaliu kapitalizmu jau baigta. Visa tai dar labiau sustiprino izoliacionizmo siekį. Lindberghas pavadino Goeringo „Luftwaffe" (Ginkluotąsias oro pajėgas) neįveikiamomis. Lindbergho žmona, bankininko duktė Anne Moorow Lindbergh, parašė bestselerį, kuriame autoritariniai režimai pasirodo besą „ateities banga". Josephas P. Kennedy's, 1940 metų lapkritį grįžęs iš subombarduoto Londono, spaudai pareiškė: „Su demokratija baigta. Su ja jau baigta Anglijoje, o greitai tas pats bus ir čia."

„Dabar aš užsiimu ilgu auklėjimo procesu, – rašė Rooseveltas tuo metu savo draugui, – ir, atrodo, šis auklėjimas lėtai, bet užtikrintai brandina vaisius." Žingsnis po žingsnio, vis įsiklausydamas į iš lėto apie antpečių vyriausybes prastėjančią nuomonę, mėgino Rooseveltas susieti Amerikos likimą su Didžiąja Britanija, kuri 1940 metais buvo likusi viena prieš nuo Lamanšo sąsiaurio iki Tokijo nusidriekusią diktatūrų sąjungą. 1939 metais Rooseveltas „prastūmė" ginklų embargo panaikinimą: pagal *cash and carry* („gryni pinigai ir transportavimas") principą ginklai galėjo būti parduodami grynus pinigus mokantiems ir savo transportu prekes išsigabenantiems pirkėjams – atsižvelgiant į Didžiosios Britanijos vykdytą žemyno blokadą, pirkėja tegalėjo būti pati Didžioji Britanija. 1940 metais Rooseveltas paskelbė, kad JAV turi tapti „didžiuoju demokratijos arsenalu". Kai tais

pačiais metais, išsekus britų valiutos rezervams ir vokiečiams išskandinus jų prekybos laivyną, sutriko Didžiosios Britanijos aprūpinimas ginklais, Rooseveltas pateikė Paskolos-nuomos įstatymo (lendlizo) projektą, suteikusį prezidentui galią „nacionalinio saugumo interesais" skolinti kitoms valstybėms karo reikmenis. Spaudos konferencijoje Rooseveltas taip paaiškino šio įstatymo reikšmę: „Tarkime, užsidega mano kaimyno namas. Aš turiu sode vandens žarną, kuri jam praverstų gaisrui gesinti. Taigi ką aš darau? Aš jam juk nesakysiu: kaimyne, žarna man kainavo 15 dolerių. Juk man nereikia tų 15 dolerių – aš tik noriu atgauti savo žarną, kai gaisras bus užgesintas." Tai buvo politinės demagogijos šedevras, kadangi pagal skolos-nuomos sutartį Didžioji Britanija, o vėliau ir Tarybų Sąjunga gavo ne sodininko vandens žarną už 15 dolerių, o laivus, lėktuvus, pabūklus, amuniciją už milijardus dolerių; o to, kas bus likę „po gaisro", JAV jau nebenorės susigrąžinti. Lendlizo įstatymu Amerika iš tiesų virto „didžiuoju demokratijos arsenalu", tačiau dar 1940-aisiais, nepaisant Roosevelto „auklėjamojo proceso", už Amerikos prisijungimą prie karo pasisakė tik 7,7 procento amerikiečių; o trečiai kadencijai, kurios jis 1940 metais siekė dėl savo asmeninių ambicijų – kaip tik todėl, kad karą su Vokietija laikė neišvengiamu, Rooseveltas buvo išrinktas tik dėka sąmoningo melo: „Aš jau tai sakiau, bet pakartosiu dar kartą: jūsų vaikinai nebus siunčiami į jokį užjūrio karą!"

8.

„Aš laukiu, kol būsiu įspraustas į kampą", – pasakė Rooseveltas Morgenthau 1941 metų gegužę. Išplėsdamas Amerikos veiksmų zoną Atlanto vandenyne ir atvirai bendradarbiaudamas su britų laivynu, jis tikėjosi išprovokuoti

Vokietiją, ši paskelbs jai neribotą povandeninį karą, kuris – kaip buvo ir 1917-aisiais – įtrauktų Ameriką į karą. Nors vokiečių karo laivynas ir veržėsi kariauti ir išdidžiai gyrėsi galįs nutraukti gyvybę palaikantį nervą tarp Europos ir Amerikos, Hitleris nepasidavė provokacijoms. Laukė „Barbarosos" operacija prieš Tarybų Sąjungą.

Paskui buvo Perl Harboras (Pearl Harbor). 1941 m. gruodžio 7 d. Amerikos Ramiojo vandenyno laivynas Havajuose buvo užkluptas Japonijos karinių lėktuvų ir beveik visai sunaikintas arba išvestas iš rikiuotės. Tai buvo didžiausias pralaimėjimas, Amerikos kada nors patirtas kare. Bet Churchillis buvo visiškai teisus, kai gavęs šią žinią spontaniškai sušuko: „Tai mes vis dėlto laimėjome."

Ligi šiol dar nepamiršta legenda, esą Rooseveltas žinojo apie gresiantį Perl Harboro užpuolimą, tačiau neįspėjo kariškių, norėdamas greičiau pasiekti taip trokštamą *casus belli*. Apie tai galima pasakyti, kad tų, kam tai naudinga (izoliacionistams, apsijuokusiems kariškiams, komunistų nekentėjams – visiems, kurių nuomone, Amerika kovojo ne su tais, kuriais reikia), paskleisti gandai neturi jokio realaus pamato. Ko gero, politinė ir karinė vadovybė, iššifravusi japonų slaptus kodus, žinojo, kad Tokijuje laimėjo karo šalininkai. Bet niekas nenumanė, kur japonai smogs. Atsakomybė už tai, kad tą sekmadienio rytą laivynas miegojo, tiesiogine to žodžio prasme, krinta ant vyriausiojo vado admirolo Kimmelio, kuris po to ir buvo atleistas. Minėti gandai gali pasirodyti absurdiški, pagalvojus ir apie tai, kad paskelbti karą būtų pakakę tik japonų mėginimo užpulti arba net jeigu tą užpuolimą įspėtas laivynas būtų atrėmęs.

Bet – tik karą su Japonija; gruodžio 8 d. JAV paskelbė karą tik Japonijai. Hitleriui susidarė ideali situacija: kadangi Amerikos dėmesys dabar nukrypo į Ramųjį vandenyną, jam

niekas nebetrukdė kariauti su Rusija ir Didžiąja Britanija. Tad kodėl gi jis, gruodžio 11 d. paskelbdamas karą Amerikai, įtraukė ją dar ir į Europos karą? Be abejo, būta įtikinamų strateginių išvedžiojimų: kadangi amerikiečių laivynas buvo mirtinai sužeistas, vokiečių povandeninis laivynas galėjo greitai baigti karą Atlanto vandenyne, numarinti Angliją, o jos laivyną panaudoti prieš Ameriką. O Amerikos jėgų išsklaidymas Europoje ir Azijoje dar palengvintų jas sutriuškinti atskirai. Pagaliau Hitleris tikriausiai buvo užvaldytas savo paties ideologijos: vokiečiai 1918-aisiais pralaimėjo ne dėl to, kad JAV įsikišo į karą, o per „raganiaus" Wilsono demagogiją ir kairiuosius, suvariusius peilį Vokietijai į nugarą; o Amerika, dėstė jis 1940 metais Molotovui, iki 1970 ar net 1980 metų nesugebės niekuo pakenkti Vokietijai; ir apskritai, pareiškė Hitleris 1942 metų gegužę, „JAV neturi pakankamai moralės, kad laimėtų karą dėl naujos pasaulio santvarkos".

1941 metų sausį Rooseveltas pranešime apie valstybės padėtį paskelbė savo „antitezės vadinamai naujajai tironų tvarkai" koncepciją; kaip ir Wilsonas, jis skelbė „laisvų šalių bei draugiškų, civilizuotų visuomenių bendradarbiavimą". Prisiminęs 14-os Wilsono punktų kritiką („ponui Dievui pakako dešimties įsakymų", – šaipėsi Fochas), Rooseveltas „moralinės santvarkos", turėsiančios tapti naujos pasaulio santvarkos pamatu, esmę nusakė „keturiomis laisvėmis: žodžio laisvė; žmogaus laisvė savaip garbinti Dievą; laisvas gyvenimas be skurdo; laisvas gyvenimas be baimės".

1941 metų rugpjūtį Niūfaundlendo pakrantėje susitiko Rooseveltas ir Churchillis. Jie išleido vadinamąją „Atlanto chartiją", kurios aštuoni punktai nusakė abiejų – nors JAV dar ir nedalyvavo kare – valstybių tikslus „galutinai sutriuškinus nacių tironiją" ir kurioje labai jaučiama Wilsono įtaka: 1. „Teritorinio ir kitokio plėtimosi" atsisakymas; 2. Jokių

teritorinių pokyčių be tose teritorijose gyvenančių tautų pritarimo; 3. Tautų apsisprendimas; 4. Prekyba be apribojimų; 5. Ūkinis bendradarbiavimas; 6. Taika, užtikrinanti gyvenimą be baimės ir skurdo; 7. Jūrų susisiekimo laisvė; 8. Prievartos, ginklavimosi atsisakymas ir nuolatinės visuotinį saugumą užtikrinančios sistemos sukūrimas.

Vargu ar bent vienas šios chartijos punktas – kurią vėliau pasirašė ir Tarybų Sąjunga ir kuri turėjo galioti visiems „nugalėtojams ir nugalėtiesiems" – buvo po karo įgyvendintas. Tarybų Sąjunga negrąžino Hitlerio–Stalino paktu gautų teritorijų; Lenkijos sienos, neatsiklausus nei lenkų, nei vokiečių, buvo nukeltos į vakarus; Vokietija buvo padalyta; nacionalinio apsisprendimo teisę Europos kolonijų tautos turėjo išsikovoti, o Rytų Europos tautoms iki pat Gorbačiovo epochos ji tebuvo svajone; protekcionizmas dar ligi šiol gyvuoja; nei karas, nei skurdas nebuvo įveikti taikos ir netgi, priešingai, beprotiškais mastais ginkluojantis „šaltojo karo" metu jie dar labiau suvešėjo; ir iki nuolatinės visuotinį saugumą užtikrinančios sistemos mums dar labai toli. Tačiau neskubėkime kalbėti apie Roosevelto pralaimėjimą ar net apie tai, kad Atlanto chartija apskritai tebuvo demagogija, o geriau prisiminkime, kiek tie aštuoni punktai įkvėpė ryžto tautoms ir – nepaisant visų nesėkmių – net nurodė epochos, mūsų vadinamos pokariu, pasaulinės politikos kryptį. Šie punktai kartu su „Keturiomis laisvėmis" vis dar tebėra Amerikos šimtmečio programa, kurios įgyvendinimo nekantriai laukiama. Antrojo pasaulinio karo baigtį ir pokarinę sistemą nulėmė ne tiek Amerikos paskelbtas karas, kiek Roosevelto kai kuriais atvejais dar prieš karo pradžią priimti strateginiai sprendimai. Pats svarbiausias buvo priimtas jau 1941 metų pradžioje, kalbantis su Churchilliu: „Atlantic First" („visų pirma Atlantas"). Net ir japonams veržiantis į Ramųjį vandenyną,

visas dėmesys turėjo būti sutelktas kovai Europoje. Visų pirma, tai reiškė, kad Rooseveltas buvo priverstas stengtis nesusipykti su Japonija. (Bet tai galų gale tik padrąsino karo šalininkų Tokijuje partiją.) Antra, reikėjo susitaikyti su didelėmis japonų pergalėmis pirmojoje karo pakopoje. Tai vėlgi reiškė Europos kolonijinių imperijų Azijoje žlugimą. Tai, kad buvę jų šeimininkai pralaimėjo azijiečiams, padarė Indokinijos, Malaizijos ir Indonezijos tautoms įspūdį, kurio negalėjo išdildyti ir jas po to prislėgusi japonų okupacija. Trečia, Kinija buvo palikta viena kovoti su Japonija. Šioje kovoje Mao Tse-tungo partizanų būriai tapo didžiausia politine karine jėga Kinijoje, išvijusia iš žemyno 1949-aisiais Tschiang Kai-schecką. O tai reiškia, kad Rooseveltas nepakankamai įvertino Kinijos reikšmę ir jos komunistų vaidmenį. Prisidėjo ir tai, kad jis neturėjo tarp savo konsultantų Kinijos žinovų ir kad Užsienio reikalų ministerijos Kinijos reikalų ekspertai simpatizavo Kinijos komunistams. Bet šie priekaištai – kaip ir dėl Lenkijos atidavimo Tarybų Sąjungai – gali būti pateisinti tuo, kad Rooseveltas neturėjo jokių realių – suprask: karinių – priemonių pakeisti įvykius Kinijoje ar Lenkijoje. Kinijos „praradimas“, kartu su tarybine atomine bomba daugiausia prisidėjęs prie to, kad kilo makartistinė antikomunistinio sąmokslo isterija, buvo sunkiai išvengiamas dėl jėgų koncentracijos Europoje.

Šis strateginis sprendimas buvo pagrįstas požiūriu, kad Europa yra raktas norint viešpatauti pasaulyje. O JAV dalyvavimo pasaulio politikoje priešininkai, buvę izoliacionistai, dabar jau persiorientavo į „pirmiausiai – Ramusis vandenynas“ strategiją; jie jau nebekalbėjo apie „Ameriką–virtovę“, o pasisakė už tai, kad būtų kaupiamos jėgos karui su Japonija; to išdava – Amerika, paveldėjusi iš Didžiosios Britanijos jos kolonijas Azijoje bei jos globojamas Australiją

ir Naująją Zelandiją ir sustiprinusi savo įtaką Kinijoje, galės abejingai lūkuriuoti skerdynių Europoje baigties. (Tarp šalininkų buvo ir Harry Trumannas, nuo 1940 metų buvęs viceprezidentu. Vokietijai užpuolus Tarybų Sąjungą, jis iš pradžių pasisakė už tai, kad būtų laukiama karo baigties laikantis Didžiosios Britanijos jėgų pusiausvyros Europoje politikos, o tuomet įsitraukiama į karą pralaiminčios valstybės pusėje.) Norint įsivaizduoti, kur šis sprendimas nuvestų, tereikia paklausti savęs, kaip būtų pakrypęs karas, jei desantas nebūtų galėjęs išsilaipinti Šiaurės Afrikoje, Italijoje ar Normandijoje. Net jei Rusija ir Didžioji Britanija su Paskolos-nuomos sutarties pagalba ir nedidele tiesiogine parama būtų įveikusios Vokietiją, karas būtų užtrukęs gerokai ilgiau; o jam besibaigiant tarybiniai kariai būtų stovėję ne prie Elbės, o prie Reino ar net Lamanšo sąsiaurio – jeigu, žinoma, karas prieš tai nebūtų pasibaigęs britams ir amerikiečiams numetus atominę bombą ant Berlyno.

Gaminti atominę bombą buvo nutarta dar prieš Amerikai įsitraukiant į karą. 1939 metų rugpjūtį Albertas Einsteinas laiške Rooseveltui išdėstė įsitikinimą, kad atominė bomba gali būti pagaminta, o atsižvelgiant į Vokietijos tyrinėjimus, ir turi būti pagaminta. 1940 metų vasarą (taigi likus vieniems metams iki Perl Harboro įvykių) Rooseveltas asmeniškai įpareigojo amerikiečių ir britų mokslininkų grupę sukurti atominę bombą, kad ją dar būtų galima suspėti panaudoti kare. Jei Hitleris anksčiau nei JAV būtų turėjęs atominę bombą, jo planai apie pasaulio valdymą šiandien būtų ne istorikų spėlionių objektas, o dabarties tikrovė. Taip pat vargu ar yra pagrindo abejoti, kad Stalinas, vienintelis turėdamas atominę bombą, būtų delsęs ją pasinaudoti pasaulinės revoliucijos įgyvendinimo tikslais. Ir atvirkščiai: atominė bomba demokratijos rankose reiškė, kad totalitarinių rėžimų epocha baigėsi. Ir nors atominė bomba buvo parengta panaudoti

tik 1945 metais, įtakos svarstymams apie būsimą pasaulio tvarką ji turėjo jau anksčiau. 1942 metais Rooseveltas ėmėsi nutraukti bendradarbiavimą su britais atomo srityje; tai buvo gal kiek ir negarbinga, nes britai buvo daug prisidėję prie projekto sėkmės, tačiau Rooseveltas būgštavo, kad Churchillis, panaudodamas šį ginklą kare, gali pradėti grasinti Tarybų Sąjungai ir mėginti atkurti iširusią imperiją. „Tai kas gi mums belieka tarp baltų Rusijos sniegynų ir baltų Doverio uolų?" – paklausė šokiruotas Rooseveltas, iš tikrųjų galvojęs apie apsisaugojimą nuo Tarybų Sąjungos ekspansijos. Ir čia Rooseveltui atėjo išganinga mintis. Nuo pat Monroe doktrinos paskelbimo 1823 metais *pax britannica* – jėgų pusiausvyra Europoje ir *Royal Navy* (Karališkojo jūrų laivyno) vyravimas jūrose – užtikrino netrukdomą JAV hegemoniją Vakarų pusrutulyje. Atomu ginkluota Didžioji Britanija, kaip *pax americana* jaunesnysis partneris, dabar galėtų atlikti panašų vaidmenį. 1943 metais Kvebeke buvo patvirtintas Amerikos ir Didžiosios Britanijos bendradarbiavimas atomo srityje. Tuo pat metu Churchillis sėkmingai atsispyrė visiems Roosevelto aplinkos raginimams atskleisti atominės bombos paslaptį ir rusams.

Blaškymasis dėl bombos kontrolės suteikimo atskleidžia esminę Roosevelto karo strategijos prieštarą. Viena vertus, pasauliniame kare jis matė galimybę užbaigti Wilsono kryžiaus žygį dėl nuolatinės taikingos santvarkos; jau negyva gimusi Wilsono Tautų Sąjunga – „buvusi ne kuo kitu, o tik debatų klubu, be to, niekam tikusiu" – turėjo būti pakeista veiksminga Jungtinių Tautų Organizacija. Tuo metu, kai Hitleris Rytų Prūsijoje skelbė apie JAV negebėjimą sukurti naują pasaulio santvarką (ir nepraėjus nė dvejiems metams nuo Hitlerio pasiūlymo Tarybų Sąjungos užsienio reikalų ministrui pasitraukti iš britų pasaulinės imperijos „konkursantų minios"), Rooseveltas 1942 metų gegužę jau patei-

kė Molotovui savo pirmąjį pasaulinės organizacijos planą. Šios organizacijos branduolį turėjo sudaryti „keturi policininkai“ (JAV, Didžioji Britanija, Kinija, Tarybų Sąjunga), kurių bendros ginkluotosios pajėgos būtų turėjusios „uždėti karantiną“ kiekvienam agresoriui ir prireikus „subombarduoti kasdien po miestą“ – tol, kol jie paklus. Priešprieša tarp didžiųjų valstybių valdomo pasaulio vizijos ir Wilsono puoselėto visų nacijų lygiateisiškumo principo dar ir šiandien pastebima Jungtinių Tautų Saugumo Tarybos ir Generalinės Asamblėjos sandaroje bei „keturių policininkų“ ir Prancūzijos veto teisėje. Tačiau amerikietiškojo „eksperimento“ (taip George'as Washingtonas pavadino naująją valstybę) ir tarybinio „eksperimento“ priešpriešos buvo neįmanoma panaikinti jokiais susivienijimais. Nei cinikas Churchillis, paslapčia, senosios, realiosios politikos tradicijomis derėjęsis su Stalinu dėl įtakos sferų Rytų Europoje, nei tokie idealistai kaip Nielsas Bohras, raginęs Rooseveltą atiduoti atominę bombą Jungtinių Tautų kontrolei, neperprato Amerikos ir Rusijos revoliucijų tarpusavyje nesuderinamos ir visa apimančios dvasios.

Rooseveltas vis svyravo tarp Amerikos diktatūros, grindžiamos atomine bomba, koncepcijos ir noro išsaugoti karinę koaliciją, kaip lygiateisių taikdarių koaliciją. Jo nenuoseklumą kritikavo ir karingi antikomunistai, ir pacifistai. Tačiau galbūt šis žmogus, kaip dažnai ir būdavo, buvo gudresnis ir išmintingesnis, nei manė jo kritikai. Dar iš „naujojo kurso“ laikų mus pasiekia pranešimai, esą Rooseveltas dažnai paskirdavo sudaryti tą pačią vyriausybės programą dviem atskirai dirbantiems darbuotojams. O kai jie vėliau prisistatydavo su savo – paprastai vienas kitam prieštaraujančiais – siūlymais, jis sakydavo: „Dabar abu kartu susėskite ir pamėginkite tai sujungti į vieną“ ar net drastiškiau: „Uždarykite tuos žmones į vieną kambarį ir

laikykite ten tol, kol jie nesusitars!“ Rooseveltas visuomet užsiėmė dviguba politika; mirdamas jis prisakė laikytis taikos ir santarvės, kurias įkūnija Jungtinės Tautos, ir išreiškė viltį, jog viskas taip ir bus, bet savo naciją jis padarė tokią, kad ji galėtų vadovauti pasauliui ūkiniu, moraliniu ir kariniu atžvilgiu. Prabėgus pusšimčiui metų, toji prieštara, atrodo, jau išnyko: pasaulio suamerikonėjimas, paskatintas kriminalinių romanų mėgėjo ir filatelisto Roosevelto „nenutrūkstamos taikios revoliucijos“, ir amerikietiško vystymosi kelio pergalė – bent jau išsivysčiusiose šalyse – prieš Europos kareivių–filosofų santvarkų projektus padeda įsitvirtinti Atlanto chartijos „keturioms laisvėms“ ir veiksmingai pasaulinę taiką užtikrinančiai organizacijai tarptautinės politikos dienotvarkėje.

10.

„Happy days are here again!“ („Vėl atėjo smagios dienos!“) Šio cirko maršo, dažnai groto per Roosevelto rinkimų kampanijų renginius, pavadinimas nusako tą nuotaiką, kurią anas vyras, sėdėdamas invalido vežimėlyje, sukeldavo aplinkui – ne tik dėl to, kad jis panaikino „sausą įstatymą“. Rooseveltas mėgavosi prezidentavimu ir visiems tai rodydavo. Jis aukštai iškeldavo galvą, cigaretę kandiklyje laikydavo tarp pirštų nukreipęs aukštyn, kaip piešiama dendžių karikatūrose, ir plačiai šypsojosi. Tarnybos rūpesčiai, atrodė, jo visai neslegia. Jis anksti eidavo gulti ir sakė niekuomet neturėjęs nė vienos bemiegės nakties.

Apie savo didįjį pirmtaką Lincolną Rooseveltas yra pasakęs: „Jis buvo nelaimingas žmogus, nes negalėjo pasiekti visko iš karto. O šito niekas negali.“ FDR buvo laimingas žmogus – galbūt tai ir buvo jo sėkmės paslaptis. Nuotraukose iš paskutinio jo susitikimo su Churchilliu ir Stalinu

Jaltoje matome išsekusį vyrą, besišypsantį tikriausiai per jėgą ir jau nebe tokiomis spindinčiomis akimis kaip anksčiau, o žvelgiančiomis kažkur į tolumą, – stebėtinai primenantį Wilsoną paskutinėse jo nuotraukose. Abu mirtinai, tikrąja to žodžio prasme, nusidirbo.

Jis mirė netikėtai, per atostogas prie Šiltųjų šaltinių, staigiai ir be kančių, besišnekučiuodamas su savo draugėmis, tarp jų ir Lucy Mercer.

Rooseveltas buvo garbėtroška politikas, „liūtas ir lapė", kokiais Machiavellis mokė būti kunigaikščius. Jis mokėjo būti gudrus, klastingas, nenuoširdus, provokuojantis ir kerštingas. Daug jo bendradarbių – ypač buvęs administratorius Harry Hopkinsas, Roosevelto artimiausias patarėjas ir pasiuntinys Antrajame pasauliniame kare – tiesiog aukojosi FDR, tačiau nė vienas jų negalėjo tvirtinti esąs jo bičiulis. Jis taip niekada niekam ir neatsivėrė iki galo – taigi buvo politiku iki kaulų smegenų, bet, kaip rašė Thomas Mannas Heinrichui Mannui 1944-aisiais, „ugnį ir vandenį perėjusiu gėrio politiku".

Apie autorių

Alanas Poseneris gimė 1949 metais, augo Londone, Kvala Lumpūre ir Berlyne (Vakarų). Aktyviai dalyvavo 1968-ųjų metų judėjime, iki 1977 metų buvo Vokietijos komunistų partijos veikėju, po to mokytojavo vidurinėse mokyklose. Dabar jau kelerius metus dirba kaip laisvas vertėjas ir rašytojas. Parašė mokyklinių vadovėlių ir knygų jaunimui, taip pat šias biografijas: *John Lennon* (1987 m.), *John F. Kennedy* (1991 m.), *Elvis Presley* (1993 m., kartu su Maria Posener). Dabar gyvena Berlyne.

SL 014. Leidykla „Baltos lankos", Mėsinių g. 4, 2001 Vilnius
Spausdino AB „Vilspa", Viršuliškių sk. 80, 2056 Vilnius. Užsakymas 678

Jūsų rankose – ypatinga biografijos atmaina, kurią galima būtų vadinti duografija. Keistas ir netikėtas žanras, moderniųjų laikų atšvaitas, kai nebepakanka išsamiai žinoti įžymybių gyvenimo faktus, kai vis dažniau bandoma įžvelgti paraleles tarp skirtingų, kartais net visiškai priešingų žmonių portretų.

Pirmąkart Stalinas ir Rooseveltas atsidūrė greta – istorijos vėjų pamėtėti – Teherano konferencijoje 1943 metais. Prabėgus daugiau nei pusei amžiaus, idėja juos sugretinti gimė Alano Posenerio galvoje. Kas sieja šias skirtingas asmenybes? Jų priešybės? Jų panašumai? Charakterio bruožai? Netikėtas žvilgsnis į mums seniai pažįstamus personažus ir jųdviejų atstovaujamas sistemas daro šią knygą ypač patrauklią, verčia nekantriai versti puslapius ir ieškoti atsakymo į iškeltą klausimą – panašūs? nepanašūs?

ISBN 9955-00-000-7

